

Suočavanje sa prošlošću

Nacionalni izvještaj za Bosnu i Hercegovinu

Juli-August 2003.

Priradio: Damir Huremović, za QPSW

SADRŽAJ:

I. SAŽETAK	4
II. UVOD	4
III. SUOČAVANJE SA PROŠLOŠĆU: OPĆA STANOVIŠTA, FAKTORI KOJI POSPJEŠUJU I OTEŽAVAJU PROCES;	5
Značenje pojma:.....	5
Da li je suočavanje sa prošlošću prioritet?	6
Zašto se moramo suočiti sa prošlošću?	7
Da li je moguće postići trajan mir bez suočavanja sa prošlošću?.....	8
Da li se šta postiže sa suočavanjem sa prošlošću?	10
Da li je sada pravo vrijeme da se pokrenu ova pitanja?	11
Na koji se period ljudi žele osvrnuti?	12
Koliko su ljudi spremni čuti svjedočenja drugih naroda?	14
U čijem je interesu da sprečava proces suočavanja sa prošlošću?	16
Koje su ključne teme/pitanje koja treba obuhvatiti ovim procesom?	18
IV. GRUPE I ORGANIZACIJE KOJE SE BAVE SUOČAVANJEM SA PROŠLOŠĆU: OPĆI PREGLED I PLANOVI ZA BUDUĆNOST	19
Ko se čime bavi?	19
Zašto se time bave?	23
Šta se nadaju da će time postići?	24
Sa kojim se poteškoćama suočavaju?.....	25
Šta im je sve potrebno?.....	26
Da li imaju planove da ovu vrstu aktivnosti razvijaju u budućnosti?	27
Kako rade to što rade?	29
Ko su korisnici?.....	30

Koga bi još trebalo uključiti?.....	31
Da li za svoj rad dobivaju moralnu i finansijsku podršku?.....	33
Šta je još potrebno?	34
Addendum: Važnije publikacije.....	35
Kuju su literaturu ispitanici pročitali i smatraju je korisnom?.....	36
V. REGIONALNI PRISTUP I ZAJEDNIČKI RAD	37
Da li ovaj proces treba u osnovi biti regionalan ili više na lokalnoj razini?.....	37
Ko bi mogao raditi šta ubuduće?.....	39
Da li među tim grupama postoje ikakve veze?.....	40
Da li postoje ikakvi međunarodni projekti usmjereni ka suočavanju sa prošlošću? 41	
Da li ljudi znaju o procesima istine i pomirenja u drugim zemljama (kako regionalno, tako i globalno)?.....	42
Da li ljudi znaju dovoljno o patnjama i stradanjima drugih naroda iz drugih zemalja u regiji?	43
VI. POTREBNA POTPORA I ULOGA QPSW	44
Potrebna potpora	44
Da li QPSW može imati neku ulogu u tom procesu?.....	46
VII. DISKUSIJA I ZAKLJUČCI.....	48
VIII. PREPORUKE.....	50

I. Sažetak

Quaker Peace and Social Witness (QPSW) je u zemljama bivše Jugoslavije putem strukturiranog intervjua sproveo ispitivanje među aktivistima iz civilnog sektora kako bi utvrdio potrebu za pokretanjem pitanja suočavanja sa prošlošću i utvrdio trenutne aktivnosti, planove za budućnost i potrebe u vezi sa ovim problemom. Ispitivanje je pokazalo zamjetno razumijevanje ovog problema, kao i nedvojbenu podršku za aktivnosti koje se njime bave, ali je isto tako ustanovilo da su dosadašnje inicijative bile ograničene, izolirane i da su se sučavale sa znatnim izazovima i preprekama. U svakom slučaju, izvjesno je da među lokalnim organizacijama postoji potreba za inozemnim partnerima koji će im pomoći da prevaziđu brojne izazove tako što će pomoći pri obrazovanju javnosti, uključivanju političara i pri koordiniranju aktivnosti na regionalnoj razini.

II. Uvod

Ovaj izvještaj predstavlja dio sveobuhvatnog konzultantskog projekta kojeg je QPSW poduzeo sa svojim predstavnicima na temu "suočavanja sa prošlošću" u zemljama bivše Jugoslavije, a koji se odnosi na Bosnu i Hercegovinu. Svrha ovog poduhvata je da za potrebe QPSW-a osigura dostatne informacije kako bi samoj organizaciji omogućio da donosi meritorne odluke po pitanju vrijednosti i valjanosti pokretanja projekta koji bi se bavio suočavanjem sa prošlošću i po pitanju uloge koju bi QPSW mogao imati u tom procesu.

Ovaj konzultantski projekt je zasnovan na nizu polustrukturiranih intervjua koji su sprovedeni u svakoj od zemalja. Pitanja u intervjuu (otprilike njih 15) su bila usaglašena i dogovorena prije samih intervjua, te usuglašena za čitavu regiju. Pitanja su bila usmjerena na četiri oblasti:

1. Suočavanje sa prošlošću: Opća stanovišta, Faktori koji pospješuju i otežavaju proces; Stavovi spram suočavanja sa prošlošću;
2. Grupe i organizacije koje se bave suočavanjem sa prošlošću; Opći pregled i planovi za budućnost;
3. Regionalni pristup i suradnja među zemljama; i
4. Potrebna podrška i moguća uloga za QPSW.

Intervjuiranje ispitanika u Bosni i Hercegovini je trajalo između decembra 2002. godine i maja 2003. godine obuhvatilo je preko 48 ispitanika i intervjua. Ispitanici su od strane ureda QPSW u Sarajevu bili određeni i predloženi kao reprezentativni uzorak učesnika u procesu suočavanja sa prošlošću: aktivisti u nevladinom sektoru, predstavnice ženskih grupa, neovisni novinari, te napredni predstavnici religijskih zajednica.

Ispitanici u uzorku su bili raspoređeni da ravnomjerno obuhvate predstavnike iz svih područja i etničkih zajednica. Sam proces intervjuiranja je rezultirao sa desecima sati snimljenih odgovora i pretočen je u skoro 500 stranica sirovih transkripta. Ono što slijedi u ovom izvještaju su sažeci i pregledi svih odgovora koji su predočeni u već pomenute

četiri grupe. Povrh ovoga, načinjen je i pregled raspoloživih pisanih materijala (zapisi sa QPSW regionalnog sastanka iz 2001, prepisi sa Okruglog stola o Istini i pomirenju održanog u Sarajevu u februaru 2000, te pisane zabilješke što ih je priložilo osoblje ureda QPSW ureda u Sarajevu), te su i dijelovi tih pisanih materijala uključeni u ovaj izvještaj, tamo gdje je to bilo prikladno.

III. Suočavanje sa prošlošću: Opća stanovišta, Faktori koji pospješuju i otežavaju proces

Značenje pojma:

Iako izostavljeno iz završne strukture izvještaja, samo pitanje “*Šta za vas znači suočavanje sa prošlošću?*” je bilo postavljeno skoro svim ispitanicima i svi su oni otvoreno pokušali pružiti svoja viđenja i razumjevanja ovog pojma.

Biti u stanju “*govoriti i ispričati svoju priču*”, te “*utvrditi istinu*” se nameću kao dva vodeća tumačenja toga što suočavanje sa prošlošću znači za ispitanike. U nekim se odgovorima ova dva koncepta spajaju u jedan u smislu sakupljanja svih pojedinačnih priča, njihovog usaglašavanja i postizanja suglasja o jedinstvenoj historiji, kako za ovu zemlju, tako i za širu regiju.

Osim ovoga, iz odgovora se nazire i jedno dublje razumjevanje kako suočavanje sa prošlošću može osigurati stabilan temelj za izgradnju budućnosti ili omogućiti pretvorbu osobe iz žrtve u opstaničara. Ovi pojmovi su dalje detaljnije objašnjeni u odjeljku koji se bavi pitanjem da li se išta može postići suočavanjem sa prošlošću.

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na “*Šta za vas znači suočavanje sa prošlošću?*”:

- Pronalaženje istine o događajima prije, poslije i za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini. (B. Rajner)
- Osiguravanje istine za mlađe generacije, kako bi im se omogućilo da izgrade bolju budućnost. (B. Bukoje)
- To znači govoriti o onome što nam se desilo. Znači na neki način usaglasiti historiju. Obično se kaže da pobjednik piše historiju, a mi ovdje nismo imali pobjednika ili smo imali tri pobjednika i svaki od njih “gura” svoju verziju, a sve tri su međusobno oprečne. (H. Oručević, J. Finci)
- Suočavanje sa prošlošću je test moje odlučnosti da se usmjerim ka budućnosti. Ono mi pomaže da od žrtve postanem ona koja je opstala. (S. Hadžihalilović)
- To znači da se upitam šta mi se to desilo i koja je bila moja uloga u svemu tome. (I. Rajner, D. Šehovac)

- To znači pogledati jedni drugima u oči. Znači ispričati svoju priču i čuti njihovu priču, biti u stanju reći i saslušati istinu. To znači prihvatiti istinu ma kako ona neugodna bila. (M. Leban)
- Suočiti se sa prošlošću znači razgovarati. (Z. Baljak)
- To znači analizirati šta se desilo i kako se to desilo. (S. Glavaš)
- Mi bježimo od prošlosti umjesto da se suočimo sa njom, ali istovremeno ne prepoznajemo koliko smo opterećeni sa naslijeđem prošlosti, s obzirom na trenutno političko okruženje i političke stranke. (N. Nalić)

Da li je suočavanje sa prošlošću prioritet?

Suočavanje sa prošlošću jeste prioritet, sudeći po većini odgovora. Među samim odgovorima postoji dosta razlika u pogledu toga kakav prioritet treba dati ovom pitanju, ali se svi ispitanici slažu da je pokretanje ovog pitanja važno.

Oni ispitanici koji su već utrošili dosta napora i vremena da bi pokrenuli suočavanje s prošlošću, uglavnom putem inicijative za Komisiju za istinu i pomirenje u Bosni i Hercegovini, su dosta angažirani u pogledu ovog pitanja i smatraju da je ono jedan od najvažnijih prioriteta s kojima se ovo društvo treba pozabaviti. Ovi ispitanici su naglasili da je suočavanje sa prošlošću trebalo biti prioritet od prvog dana nakon završetka rata i da je zemlja trebala već dobrano odmaći po ovom pitanju. Oni su istakli da je suočavanje sa prošlošću bilo i ostaje prioritet, barem za civilni sektor u BiH.

Ostali ispitanici iz sektora priznaju značaj samog pitanja, ali nisu sasvim sigurni kako visoko rangirati suočavanje sa prošlošću na "ljestvici prioriteta". Oni navode ekonomsku obnovu, povratak izbjeglica ili povratak imovine kao mnogo neposrednija i prioritetnija pitanja. Izvjestan broj sudionika je, slijedeći tok vlastitih misli, naveo da, primjerice, povratak izbjeglica predstavlja mnogo važniji prioritet, da bi kasnije došli do zaključka da je gotovo nemoguće ili je jako teško za izbjeglice da se vrate u svoje domove ukoliko ne bude postojao bilo kakav dijalog i pomiranje sa njihovim pređašnjim susjedima.

Dio ispitanika je izjavio da suočavanje sa prošlošću zapravo i nije prioritet, ali i oni priznaju značaj ovog pitanja, kao i potrebu da se o njemu otvori javni dijalog. Jedan je ispitanik izjavio da ga prošlost kao takva ne zanima i da se on uopće ne bi suočavao sa prošlošću, ali je istodobno priznao da su svi oko njega "opterećeni prošlošću", te da ni on neće imati drugog izbora nego da se pridruži ovom dijalogu..

Putem svojih odgovora ispitanici su definirali još dvije odlike koje su bitne kada je posrijedi pokretanje ovog pitanja – sve inicijative po ovom pitanju moraju biti *sveobuhvatne, dobro planirane, dobro organizirane i istrajne*, te da ovo treba biti jedan *trajan proces* koji će se dešavati uporedo sa rješavanjem drugih važnih pitanja.

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na ***“Da li je suočavanje sa prošlošću prioritet?”***:

- To je *conditio sine qua non* za ovu zemlju. (A. Hasanbegović)
- Mene prošlost ne zanima. Na neki način, to možemo uporediti sa vulkanskom erupcijom – desila se jedna katastrofa, stradalo je 10.000 ili 15.000 ljudi, ali mi tu sad ništa ne možemo uraditi, moramo ići dalje. (N. Šavija-Valha)
- Ovisi o tome koga pitate, ali bilo ono prioritet ili ne, mislim da ono ipak određuje naše živote. (S. Hadžihalilović)
- Druge stvari imaju prioritet.... ali opet, kako recimo očekivati da se ljudi vrate svojim kućama a da nemaju jasno predstavu o tome šta se desilo. (A. Mašić)
- Nacionalisti su strahovito iskrivili historiju u toku posljednje decenije, uglavnom putem medija i masovne propagande, mi sada moramo ponovno utvrditi istinu i usaglasiti historije. (M. Oršolić)
- Mi žrtvama dugujemo istinu, da utvrdimo šta se desilo. (nekoliko učesnika)
- Trebao bi biti prioritet, barem za nevladin sektor. (B. Rajner)
- To jeste prioritet, ali se neće pokrenuti spontano, samo po sebi. (B. Todorović).
- Jeste prioritet, ali za njega nam treba jasan plan, treba nam sistem. (J. D. Kirlić)
- Jeste, ali ne u smislu: To je prioritet, hajde da se time pozabavimo odmah i na licu mjesta. To je proces koji će trajati, možda i slijedećih nekoliko decenija. (A. Živanović)
- Ovo pitanje ne smije biti nametnuto. (A. Mišković)
- Postoji jedna potreba da se razgovara o ovim pitanjima, na raznim nivoima, da u tom procesu obuhvati sve učesnike u ratu. To je preduslov za uspostavljanje istinske rasprave i suradnje u smislu zajedničkog života. To jeste bilo, i uvijek će biti prioritet. (N. Nalić)
- Ono se treba odvijati uporedo sa drugim procesima. (J. Divjak)

Zašto se moramo suočiti sa prošlošću?

Izgradnja prosperitetne budućnosti i izbjegavanje novog rata su dvije formulacije koje se najčešće naziru u odgovorima intervjuiranih. Čini se da se svi ispitanici slažu da u sadašnjem trenutku postoje različite, napose i proturječne službene verzije događaja iz protekle decenije i da će te suprostavljene verzije vjerovatno predstavljati sjeme razdora u budućnosti ili, na žalost, osnovicu nekog budućeg sukoba.

Postoji zamjetan konsenzus o tome kako prošlost određuje budućnost – buduće odluke i postupci su zasnovani na sadašnjim vrijednostima i stanovištima, a te vrijednosti su u velikoj mjeri uvjetovane iskustvima iz prošlosti.

Sa druge strane, bilo je i odgovora koji su pojašnjavali kako je najbolji način za nošenje sa prošlošću jednostavno je izbrisati ili zanemariti da ona postoji.

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na pitanje “**Zašto se moramo suočiti sa prošlošću?**”:

- Zato što od nje ne možemo pobjeći. (G. Kapor)
- Mi ovdje imamo prokletstvo ratova koji se pothranjuju mitovima iz prošlosti. Ljudi se ovdje jako lako daju podsjetiti na patnje iz prošlosti i brzi su da nekome drugome nanesu bol samo zato da bi vratili “stare dugove”. Ne može se graditi budućnost ukoliko ne postoji jasna i realna predstava o prošlosti. Naravno, uvijek postoji rizik da se zaglavi u toj prošlosti, ali to je rizik koji si mora prihvatiti. Ovo je proces u koji vrijedi uložiti kako bi se izbjegao rat u doglednoj budućnosti. (I. Rajner)
- Ljudi se često sjećaju starih vremena sa nostalgijom i čežnjom kao “dobrih starih vremena”, ali mi nikako da se upitamo: pa šta nam se to onda dogodilo da smo tek tako odlučili da uništimo sve što smo imali? (I. Rajner)
- Ne možeš krenuti naprijed ukoliko se nisi u stanju suočiti sa prošlošću. (S. Đulić)
- Na neki način, ono predstavlja katarzu, veoma bolnu i emotivnu, ali neophodnu. (S. Đulić)
- Nerazriješena pitanja iz prošlosti se prenose u budućnost. (S. Garić)
- Kao što je Ciceron znao reći – učiti o prošlosti znači odrasti, dijete koje to ne nauči, zauvijek ostaje dijete. Mi ovdje imamo zasebne historije i to se onda prenosi na zasebne privrede, zasebno obrazovanje, zasebne socijalne programe. (A. Mišković)
- Vladajuće nacionalističke stranke ponavljaju uvijek jednu te istu stvar tako što naprave koaliciju, kao i poslije zadnjih izbora. Ljudi se počinju pitati zašto ih neko pravi budalama i počinju misliti svojom glavom. (B. Todorović)
- Ljudima treba vrijeme i mjesto gdje će ispričati svoje priče. (S. Hadžihalilović)
- Ne smatram da se apsolutno moramo suočavati sa prošlošću. Možemo je jednostavno zaboraviti ili izbrisati. (N. Šavija-Valha)
- Moja uvjerenja i vrijednosti određuju moje postupke; ukoliko moja uvjerenja počivaju na lažnoj mitologiji onda to može imati vrlo nepovoljne posljedice po moje odluke i postupke. Mi još uvijek diskriminiramo ljude i kršimo njihova ljudska prava na osnovu nečega što se desilo u prošlosti. (D. Šehovac)

Da li je moguće postići trajan mir bez suočavanja sa prošlošću?

Svi ispitanici su u velikoj mjeri podrozrivi prema postavci da je trajan mir u regiji moguće izgraditi bez suočavanja sa prošlošću na odgovarajući i prikladan način. Po riječima mnogih ispitanika, istinski mir nije moguće postići ukoliko ne postoji usaglašeno viđenje prošlosti. Oni se slažu u tome da je moguća neka vrsta primirja, odsustva rata i oružanog konflikta, posebno uz prisustvo međunarodnih trupa, ali održivi mir nije moguć

bez istinskog suočavanja sa pitanjima iz prošlosti. Nekoliko je ispitanika izrazilo svoju strepnju da će mir biti prošlost onog trenutka kada se povuku međunarodne snage. Oni su također primjetili kako se već nakupilo dosta negativne energije i frustracija, i izrazili su svoju bojazan da bi ta negativna energija mogla izbiti na površinu u vidu novog krvoprolića u budućnosti.

Sve dok postoje jednostrane i suprotstavljene "historije" postojati će i mogućnost poticanja i rasplamsavanja novih sukoba. Jedan je od ispitanika naveo kako postoji barem pet strana učesnica sa pet različitih historija – po jedna za svaki od naroda, jedna historija koju su pisale izbjeglice i jedna koju je pisala međunarodna zajednica.

Barem jedan ispitanik je oprezno izrazio rezervu spram suočavanja sa prošlošću jer, kako je naveo, "previše bavljenja prošlošću" je vjerovatno i uzrokovalo prethodni rat.

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na pitanje ***"Da li je moguće postići trajan mir bez suočavanja sa prošlošću?"***:

- Ovdje postoji mnogo raznih "istina" koje trebaju biti usaglašene. One predstavljaju viđenja svakog od naroda, plus "istina" kako je vidi međunarodna zajednica. Pa onda "istina" koja pripada "četvrtom narodu" - izbjeglicama i raseljenim licima. (G. Kapor)
- Mi to možemo na neki način gurati pod tepih, ali onda će nam se to vratiti i to u još većoj mjeri. (A. Mašić)
- Ovaj mir koji sada imamo nije istinski mir, to je jedan nametnuti, vještački mir, nešto više kao odsustvo rata. (A. Hasanbegović)
- Srbi misle da će se odvojiti čim SFOR ode odavde, Bošnjaci misle oni će dovršiti zaokruženje BiH. (G. Kapor)
- Ova se pitanja mogu potiskivati dugo vremena, ali se s njima ipak moramo pozabaviti. Škotska je postala dio Britanije u 14-tom stoljeću i oni su čekali do kraja 20-tog stoljeća, ali su na kraju ipak dobili svoj parlament. (I. Rajner)
- Ne može postojati Bosna i Hercegovina kao istinski stabilna država ukoliko ne bude suočavanja sa prošlošću. (B. Todorović)
- Pa, mi se nismo suočili sa prošlošću, a opet imamo mir. No, taj mir je iluzoran i nametnut. Svuda se nakupilo dosta negativne energije koja je sada potisnuta zbog prisustva međunarodnih trupa. Ljudi su primorani da zatvaraju oči pred istinom kako bi mogli nastaviti živjeti u skladu sa svojim mitovima. (S. Đulić)
- Možda nam se i desio ovaj rat zato što su nas toliko kljukali sa historijom u prošlosti. (N. Šavija-Valha)

Da li se šta postiže sa suočavanjem sa prošlošću?

Na ovo pitanje je pružen čitav niz različitih odgovora, no zapanjujuća većina ovih odgovora suočavanje sa prošlošću poredi sa procesom “iscjeljenja”, “oslobođenja”, “pročišćenja” ili “katarze”. Po mnogima od njih, ovaj katarzički proces će omogućiti odvijanje mnogih drugih pozitivnih procesa. Odvažne izjave, poput one da “preuzimanje odgovornosti za svoje postupke iz prošlosti ti omogućava da preuzmeš i odgovornost za svoju budućnost u svoje ruke” ukazuju na to da je ovaj proces neophodan kako za žrtve tako i za počinitelje, ili barem za šutljivu većinu koja nije aktivno učestvovala u zločinima, ali nije niti digla svoj glas protiv njih.

Na razini pojedinca, biti u stanju ispričati svoju priču, naći istinu, ili dobiti neku vrstu moralnog zadovoljenja, sve ove stvari omogućavaju pojedincima da svojim iskustvima i pričama daju neko značenje, značenje koje može biti shvaćeno i prihvaćeno od svih, i koje im može omogućiti da u sebi nađu snage za oprost ili da dođu do razrješenja krivnje koju možda nose u sebi.

Protekli rat sam po sebi predstavlja jednu stravičnu zbrku i čini se da se većina pojedinaca, pa i zajednica, pita šta se zapravo desilo ili se čak ni ne usuđuje postaviti ovo pitanje. Neki od učesnika su izrazili opravdanu nadu da bi se prikladnim pokretanjem ovog pitanja moglo naposljetku doći do boljeg razumijevanja onoga što se u protekloj deceniji dešavalo na području bivše Jugoslavije.

Kao najočitiiji rezultat suočavanje sa prošlošću nam može pomoći da izbjegnemo buduće sukobe, tako što ćemo razbiti mitove i predrasude i preduprijeti daljnje manipulacije sa prošlošću. Štoviše, ispitanici očekuju da bi suočavanje sa prošlošću moglo dovesti i do poboljšanja odnosa među zemljama u regiji, što bi dalje pospješilo razvoj trgovine i privredni oporavak. Jedan je od ispitanika otišao i dalje, ustvrdivši kako naše iskustvo suočavanja sa prošlošću može drugim zemljama sa sličnim iskustvima pomoći kao značajan primjer.

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na pitanje ***“Da li se išta postiže suočavanjem sa prošlošću?”***:

- Također moramo procijeniti i slijedeće: Da li se želimo baviti prošlošću? Kakvu od toga možemo imati korist, a kakvu štetu? Ko, kada, gdje i kako to treba raditi? (više ispitanika)
- To znači prihvatiti odgovornost za svoje postupke u prošlosti i tako ponovo uzeti odgovornost za svoju budućnost u svoje ruke. To je preduvjet za dalje planiranje budućnosti. (I. Trninić)
- Pronaći istinu i otkriti kako su nas sviju manipulirali i igrali se s nama, to mi je pomoglo da shvatim uvjerenja i vrijednosti drugih ljudi i šta su oni učinili zbog tih uvjerenja, to mi je naposljetku pomoglo da im oprostim za ono kako su postupali sa mnom. (A. Hasanbegović)

- Ono nam omogućava da shvatimo šta je dovelo do ovog strašnog rata. (Ž. Pauković)
- Ono može dovesti do dijaloga, a dijalog nam može omogućiti da definiramo i uskladimo svoje interese u pogledu budućnosti. (S. Hadžihalilović)
- Katarza, pročišćenje, oslobođenje, iscjeljenje. (više ispitanika)
- Ponovno otvaranje regije iznutra. (N. Horozović)
- Otvaranje jednih prema drugima. (J. D. Kirlić)
- Otpuštanje kreativne energije. (S. Dušanić)
- Ono može poslužiti kao katalizator koji će sve povezati i staviti na svoje mjesto i ubrzati obnovu i razvoj. (J. Divjak)
- Možemo ga iskoristiti da izbjegnemo ratove u budućnosti. (A. Mišković)
- Shvaćati prošlost znači spriječiti buduće. (J. Finci)
- Ono će rastjerati laži i predrasude. (A. Mašić)
- Istina će spriječiti buduće manipulacije i laži koje mogu dovesti do novih sukoba. (S. Dizdarević)
- Sa druge strane, ljudi ionako žive u prošlosti. (M. Živanović)
- Ono spriječava izmišljanje i krivotvorenje historije u svrhu potpirivanja budućih sukoba. (više ispitanika)
- Ako to uradimo kako treba, onda i drugi mogu učiti od nas. Mi možemo služiti kao primjer drugima, to može biti naš doprinos izgradnji mira u svijetu. (V. Kelava).

Da li je sada pravo vrijeme da se pokrenu ova pitanja?

Ne postoji jedinstven stav u vezi sa pravim vremenom za pokretanje ovog pitanja, te da li je sada pravo vrijeme da se pokrenu pitanje suočavanja sa prošlošću. Oni koji se već duže vrijeme bave ovim problemom su već postali pomalo nestrpjivi i izrazili su svoju bojazan kako se već i kasni sa ovim procesom.

Oni su također ukazali na to da je tempo odvijanja aktivnosti do sada poduzetih po ovom pitanju bio nepodnošljivo spor. Neki su od ispitanika istakli kako su oni pokušali ovo pitanje pokrenuti odmah po završetku rata i da im je tada bilo rečeno da “još nije pravo vrijeme”. U tom su pogledu neki od učesnika naglasili kako je potrebno ostvariti “historijsku distancu” između nas u sadašnjosti i događaja iz protekle decenije kako bi se njima mogli pozabaviti na pravi način. U svakom slučaju, dobar je dio njih izjavio kako je sada pravo vrijeme da se proces malo ubrza i u njega uloži više napora i rada.

Većina ispitanika shvaća da će ovaj proces biti dugotrajan i da se možda nikada neće “ukazati pravi trenutak” za pokretanje ovog pitanja ukoliko taj trenutak ne bude planiran i unaprijed pripremljen. U tom se smislu većina učesnika slaže da sa procesom treba

otpočeti, ako nikako drugačije onda barem u pripremnoj fazi i onda, kada proces postigne određeni zamah i brzinu, treba tražiti prilike za šire djelovanje. Čak i u slučaju da veći dio javnosti nije voljan pokrenuti ovo pitanje, ta se volja i spremnost mogu razvijati i osnažiti.

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na pitanje **“Da li je sada pravo vrijeme da se pokrene ovo pitanje?”**:

- Ovo je jedno od najemotivnijih, najbolnijih pitanja. (M. Malić)
- Ako budemo čekali pravo vrijeme, nikada se nećemo sa njim pozabaviti. (S. Pašić)
- Nema tu pravog i pogrešnog vremena, ovo je jedan stalan proces. (S. Hadžihalilović)
- Uvijek je pravo vrijeme. (B. Rajner)
- Pravo vrijeme tek dolazi i mi moramo iskoristiti tu priliku. (B. Todorović)
- Na jednoj je konferenciji jedan od učesnika rekao: Mi možemo birati – ili ćemo se mi pozabaviti prošlošću sada, ma koliko to bilo bolno i teško, ili će se prošlost sama pozabaviti sa nama kasnije, uz mnogo teže i bolnije posljedice po nas same. (N. Horozović)
- Ovaj se proces treba odvijati uporedo sa drugim procesima, ali je već davno trebao otpočeti. (J. Divjak)
- Javnost kao cjelina možda nije spremna da se suoči, ali ako budemo čekali na svakoga da bude spreman, možda nikada nećemo ni pokrenuti ovo pitanje. (S. Pašić)
- Od mnogih ljudi čujem da je još rano za ovo. (N. Horozović)
- Uvijek će biti pravo vrijeme da se s tim uvijek i iznova suočavamo. Sve dok jednom ne dođemo do kraja i na to stavimo tačku. (N. Sekulović)
- Možda već i malo kasnimo. (A. Hasanbegović)
- Trebala nam je jedna vremenska distanca između tih dešavanja i sadašnjosti da bismo se mogli osvrnuti unatrag, ja još uvijek nisam siguran da je ovo ta prava distanca. (B. Bukoje)
- To je dugotrajan proces, a mi smo sa tim procesom tek počeli. (D. Jurišić)

Na koji se period ljudi žele osvrnuti?

Ovo pitanje koje se odnosi na to koliko ljudi žele ići unatrag u prošlost je rezultiralo sa cijelim nizom odgovora, ali se većina ispitanika slaže oko razdoblja proteklog rata (od 1991. ili 1992. do 1995.) kao glavnog vremenskog perioda koji treba analizirati. Većina onih koji se žele pozabaviti pitanjem proteklog rata također želi preispitati i događaje koji su prethodili i doveli do rata u Bosni i oko nje. Za većinu ispitanika je i period nakon rata

(1996. do 2000., ili sadašnjeg vremena) također vrijedan pažnje u kontekstu historijskog kontinuuma.

Stoga, period od kasnih 80-tih i pada komunizma, preko bujanja nacionalnih pokreta širom bivše Jugoslavije i ratova koji su slijedili, pa sve do Dejtonskog sporazuma i post-dejtonske Bosne i Hercegovine i njene rekonstrukcije predstavljaju vremensko razdoblje i događaje za koje većina ispitanika smatra da su najvažniji za ovaj pokušaj da se analizira i razumije nedavna prošlost.

Nekoliko je ispitanika ponudilo druge vremenske periode i polazne tačke sa kojih bi ovaj proces trebao krenuti. Jedan je od njih predložio 1981. i prve demonstracije i nereda na Kosovu koji su otvorili Pandorinu kutiju međuetničkih sukoba i nasilja, drugi bi se pak vratili na Kosovo iz 1989. kada je Slobodan Milošević održao svoj zloglasni govor u kom je otvoreno navijestio mogućnost i oružanih sukoba.

Neki od drugih ključnih perioda koji bi zahtijevali pomniju analizu su također bili pomenuti u odgovorima. Jedan od njih je i Drugi svjetski rat i krvoproliće i genocid koji se tada desio, a drugi je razoblje oko 1917.-1918. i stvaranje Jugoslavije. Jedan je od ispitanika jednostavno predložio analizu cjelokupnog dvadesetog stoljeća.

Nekoliko je ispitanika bilo vrlo fleksibilno i predložilo je da se prvo pozabavimo proteklim ratom i da onda, bude li želje i potrebe, proces prenesemo još dalje u prošlost. Jedan se od ispitanika jednostavno izjasnio da se ljudima treba dopustiti da idu natrag u prošlost koliko god oni hoće ili trebaju.

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na pitanje ***“Na koji se period ljudi žele osvrnuti?”***:

- Trebalo bi početi sa 1992., možda i sa 1980. (B. Rajner)
- Na zadnjih 10 do 15 godina. (A. Hasanbegović)
- Na zadnjih 10 godina. (M. Malić, J. Z. Kulenović)
- Hajde da počnemo sa našom pričom, sa posljednjim ratom. Onda se također možemo pozabaviti sa periodom od 1941. do 1945. i sa osnivanjem Jugoslavije 1918. (G. Kapor)
- Na koji god žele. Ja sam željela ispričati svoju priču, ali to nisam mogla. Ta mi mogućnost nije bila data. (M. Penava)
- Ljudima treba omogućiti da se vrate u prošlost koliko god to žele. (A. Živanović, S. Dušanić)
- Trebamo početi sa 1989. (V. Šehić)
- Na kasne 1980-te. (I. Rajner, S. Pašić)
- Zadnjih dvadesetak godina bi trebalo biti dovoljno. Mada na kraju možemo završiti tako što ćemo ići sve dalje i dalje u prošlost. (L. Živanović)
- Trebamo se dobro pozabaviti kako sa 1991. tako i sa 1941. (N. Sekulović)

- Trebamo početi sa 1941. i Drugim svjetskim ratom. (M. Leban)
- Mislim da su gubitak socijalne stabilnosti i raspad socijalne zaštite sa kraja 80-tih doveli do opće nesigurnosti, koja je onda pokrenula lavinu. (I. Rajner)
- Možemo se osvrnuti na zadnjih deset godina, kao i na zadnjih pedeset godina. (S. Buha)
- Mogli bi početi sa 1981. i prvim neredima na Kosovu. (J. Divjak)
- Možemo ići unatrag sve do kad imamo žive svjedoke koji mogu dati svoja svjedočenja. (J. Finči)
- Trebamo pustiti i pojedincima i grupama da idu u nazad prošlost dokle oni žele, dokle imaju potrebu. (S. Đulić)

Koliko su ljudi spremni čuti svjedočenja drugih naroda?

Ovom pitanju – koliko su ljudi spremni saslušati svjedočenja koja dolaze sa “druge strane” - ispitanici su pristupili sa velikom dozom rezerve i opreza, što se očituje i u njihovim odgovorima. Ispočetka su neki od njih osporavali dostupnost priča sa druge strane, ali su onda došli do zaključka da su i sami uspijevali doći do tih priča onda kada su to ozbiljno pokušali. Većina se od njih svejedno slaže u tome da javnost u cjelini nikada nije imala otvoren i neometan pristup pričama i historijama koje dolaze od drugih strana (sa izuzetkom elektronskih medija koji su pak često služili kao službeni nositelji ratne propagande).

Ispitanici su se potom osvrnuli na razloge zbog kojih bi ljudi bili nespremni ili neskloni tome da saslušaju priče sa drugih strana. Najbezazlenija tumačenja se bave činjenicom da su ljudi preokupirani svakodnevnim problemima i da ih ne zanima ničija muka izuzev vlastite. Mnogo ozbiljnija i delikatnija su ona objašnjenja koja se dotiču nečije vlastite uloge u prošlosti, što znači da će ih suočavanje sa pričama sa druge strane dovesti do toga da preispitaju svoju ulogu u događajima iz prošlosti, a da bi taj proces dalje doveo do pravdanja ili osjećaja krivnje, posebno kod one strane koja ima više počinitelja. Sa strane žrtava, spomenuto je da je lakše imati predstavu o sebi kao o žrtvi, nekome kome je nanesena nepravda i ko je neshvaćen, negoli razbiti tu iluziju i suočiti se sa činjenicom da istina možda i nije tako crno-bijela.

Najpesimističnija tumačenja se bave stavovima da su se narodi u BiH već odavno počeli uzajamno mrziti i da je ta mržnja postala sastavni dio njihovog nacionalnog identiteta. Na sreću, jako mali broj ispitanika je izrazio ovakvo gledište. Jednak broj ispitanika je izjavio kako je velika većina javnosti, negdje oko 80%, voljna i spremna saslušati priče koje dolaze sa drugih strana i da toj javnosti ovakva mogućnost do sada jednostavno nije bila pružena.

Ostali ispitanici se nisu toliko brinuli oko spremnosti ljudi da čuju priče sa druge strane, već njihovim tumačenjem tih priča i značenjem koje im mogu pripisati, jer istina često može biti vrlo bolna i teška za prihvatiti. Mimo te bojazni je i pitanje – na koji način

ispričati priče i čitavu historiju – i neko je od ispitanika predložio da se porazmisli na koji način se takve priče mogu “upakovati” da budu koliko-toliko prihvatljive i drugim stranama. Jedna od ideja koju se moglo zamjetiti u nekoliko odgovora je bila da se počne sa pozitivnim primjerima i nadahnjujućim pričama, pričama o humanim postupcima koji odražavaju univerzalne ljudske vrijednosti i sa kojima se svako može identificirati.

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na pitanje **“Koliko su ljudi spremni čuti svjedočenja drugih naroda?”**:

- Ljudi su još uvijek preokupirani vlastitom bijedom i nemaju baš puno interesa da slušaju tuđe nevolje. (B. Rajner)
- Javnosti nikada nije bila data mogućnost da sasluša sve priče. (H. Oručević)
- Uvijek je dobro čuti i drugu stranu. (B. Bukoje)
- “Žene Bosne i Hercegovine” su spremne da čuju. “Žene u crnom” su bile spremne da čuju. Ja sam bila prijatno iznenađena kada sam naknadno saznala koliko je truda ta organizacija uložila u svoje antiratne aktivnosti sve te godine. (A. Hasanbegović)
- Ne, ne..., nikada. Neće nikada biti sasvim spremna. Ali i mi moramo tragati za načinima da svima omogućimo da imaju svoja svjedočenja, svoje zadovoljenje. (N. Nalić)
- Ne, čak ni oni koji su bili žrtve, koji bi mogli imati najviše koristi od ovog procesa, nisu se spremni suočiti sa tim. (I. Rajner)
- To zapravo zavisi kako ćemo postaviti da to ljudi mogu “svariti”. Možemo početi sa nadahnjujućim i pozitivnim pričama i onda krenuti dalje sa procesom. U svakom slučaju, trebaće vremena. (A. Mašić)
- Ljudi još nisu spremni saslušati drugu stranu, ljudima je lakše misliti da je samo druga strana odgovorna za logore i masovne grbnice, a da oni sami nisu. Ja sam to pokušao pokrenuti na sve tri strane, i nijedna to nije podržala. (G. Kapor)
- Kada se pokrenu pitanja iz prošlosti, ljudi postanu osjetljivi, skoro da se osjećaju krivim, kao u slučaju “kolektivne krivice”. To sprečava ljude da se osvrnu i kažu: Da, ja priznajem da se to i to desilo, žao mi je zbog toga i ja nisam osoba koja je to učinila ili je za to odgovorna. (A. Mašić)
- Suočavanje sa prošlošću znači suočavanje sa sobom samim iz te prošlosti, a to nije lako uraditi. (L. Živanović)
- Nije posrijedi samo da li su ljudi voljni saslušati, isto je tako bitno kako će oni to shvatiti i šta će dalje uraditi s tim. (A. Hasanbegović)
- Ljudi su uvijek bili zainteresovani da čuju i drugu stranu, samo što za to nisu imali prilike. (I. Trninić)
- Ja sam već čula drugu stranu putem medija, no sada ne znam da li je to pravi način, ili bi pravi način bio sjesti skupa i razgovarati licem u lice. (J.D. Kirlic)

- Mi smo održali ovaj putujući filmski festival prošle godine i posjetili smo nekoliko gradova u regiji. Imali smo jako korisne rasprave i ljudi su bili otvoreni prema pričama sa druge strane. Na žalost, dva filma (“Crvene gumene čizmice” i “Sjećaš li se Sarajeva?”) nisu bila prikazana u Banja Luci i Beogradu. To mi ukazuje da ljudi ipak nisu spremni saslušati sve. No, bar smo imali razgovor o tome zašto ta dva filma nisu bila prikazana. (N. Šavija-Valha)
- Oko 80 procenata ljudi je spremno saslušati te priče. (S. Garić)
- Ne mislim da je javnost spremna, mislim da javnost još nema svoje, javno mišljenje. Nažalost, narodi su već počeli da mrze jedni druge. Ovo sada spada u domen psihologije ili medicine – to je već postalo pitanje socijalne patologije. (M. Živanović)
- Javnost još uvijek nije spremna čuti istinu, jer istina može biti vrlo bolna. (M. Malić)
- Mi obično želimo pričati o drugoj strani, a ne saslušati njenu verziju događaja. (M. Leban)

U čijem je interesu da sprečava proces suočavanja sa prošlošću?

Političari su ključne osobe koje opstruiraju i usporavaju proces suočavanja sa prošlošću. Većina ispitanika se slaže da su većina ključnih igrača i stranaka sa političke scene sa početka devedesetih, koji su de facto započeli rat i učestvovali u svim ključnim odlukama u tom periodu, i dan-danas na funkcijama i da je u njihovom interesu da se spriječi otkrivanje istine.

Strah od razotkrivanja njihovih ratnih (zlo)djela je naveden kao glavni razlog koji bi političare mogao navesti da se suprotstavljaju procesu suočavanja sa prošlošću. Visoki funkcioneri su česti bili direktni inicijatori, učesnici, ili posredno odgovorni za mnoge zločine koji su se desili u toku rata. Ovi pojedinci i grupe izvjesno imaju dobre razloge da se plaše zakonskih posljedica koje bi po njih mogle proisteći nakon jednog ovakvog procesa koji bi rezultirao utvrđivanjem istine i činjenica.

Drugi vrlo značajan razlog za protivljenje ovom procesu bi se mogao opisati kao “držanje monopola na prošlost” kojem nacionalisti pribjegavaju kada je posrijedi historija njihovog naorda. Ovi se nacionalisti predstavljaju kao jedini legitimni i autentični tumači historije svoga etnosa. Oni direktno crpe moć iz ovakvog manipuliranja sa prošlošću i svakako će biti vrlo neskloni tome da se odreknu ovog izvora moći koja se direktno pretače u glasove za njih na svim dosadašnjim izborima.

Odmah iza političara i političkih stranaka na ljestvici odgovornosti, sudeći po odgovorima ispitanika, su oni koji su sa njima blisko povezani – religijski fanatici, nacionalistički nastrojena inteligencija, i mediji koji služe kao glasnogovornici nacionalističke propagande. Sve ove skupine, kao i političari, imaju dvojake razloge i dvostruke interese za protivljenje procesu suočavanja sa prošlošću: prvi, kako bi izbjegli

pokretanje vlastite odgovornosti za događaje iz prošlosti; drugi, kako bi zloupotrebom historije mogli nastaviti manipuliranje sa nacionalnim sentimentom.

Među onima koji su rjeđe pominjani kao grupe koje mogu predstavljati prepreku procesu suočavanja sa prošlošću su navedeni javnost, mlađe generacije, i međunarodna zajednica. Šira javnost bi mogla oklijevati da se otvoreno suoči sa prošlošću, jer, po riječima jednog od ispitanika “bilo bi suza, a mnogi nemaju snage da se s njima suoče”, ukazujući na to da javnost po sebi možda nema snage da se u ovom trenutku (ili bilo kojem drugom) otvoreno suoči sa prošlošću. Mlađe generacije su navedene zbog toga što su ili isuviše nezainteresirane ili isuviše sklone tome da otvoreno prigrlje nacionalističke ideologije. Osim samog navođenja, nisu bili dati razlozi zašto i kako bi međunarodna zajednica mogla predstavljati prepreku pokretanju i odvijanju ovog procesa.

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na pitanje ***“U čijem je interesu da sprečava proces suočavanja sa prošlošću?”***:

- Teško je preispitivati odluke i postupke svojih vođa, jer to neizostavno dovodi do njihovog skidanja sa pijedestala, a ljudima je teško gledati vlastite posrnule heroje, mada će to možda biti neizbježno. (A. Mašić)
- Političari, svi oni koji su odlučivali u prošlom ratu i koji su još uvijek na vlasti, političari-nacionalisti. (B. Rajner, N. Nalić, A. Mašić, B. Todorović, S. Đulić, A. Živanović, M. Malić, M. Leban, S. Dušanić, D. Šehovac, D. Jurišić)
- Političari, samo ustavno ustrojstvo. (M. Živanović, M. Leban)
- Političke stranke, sebični politički interesi, nacionalističke oligarhije. (A. Hasanbegović, G. Kapor, N. Sekulović, Z. Baljak)
- Svi počinioци koji imaju razloga da se plaše zakonskih posljedica ili gubitka moći i privilegija. (M. Penava, S. Dizdarević, J. Finci)
- Oni koji su i započeli ovaj rat. (V. Kelava, Ž. Pauković)
- Religiozni fanatici i ekstremisti. (B. Todorović)
- Nacionalističke ideologije. (M. Oršolić)
- Mediji. (A. Hasanbegović, H. Oručević, S. Buha)
- Svi mi to pokušavamo potisnuti i zaboraviti. (N. Nalić, S. Pašić, S. Bradvić, V. Šehić)
- Znamo de će biti suza i njih se plašimo. (S. Hadžihalilović, M. Gvozdenović, M. Penava)
- Mi smo prepreka, jer nismo postigli konsenzus oko toga šta time želimo postići. (I. Rajner)
- Nema svako snage da se suoči sa prošlošću. (A. Mišković)
- Kriminalci crpe snagu iz podjela i sumnji. (G. Kapor, M. Leban)

- Nacionalizmom zadojena inteligencija i akademski sistem. (N. Šavija-Valha, M. Živanović)
- Mlađe generacije apsolutno nemaju interesa za ove stvari. (M. Živanović)
- Čak i mirovni aktivisti su često nesigurni kakav stav treba imati spram ovog pitanja ili se osjećaju nemoćnim. (A. Hasanbegović, M. Leban)
- Međunarodna zajednica. (M. Leban)
- Loše ekonomske prilike – predrasude se hrane siromaštvom. (S. Dušanić)

Koje su ključne teme/pitanje koja treba obuhvatiti ovim procesom?

Ovo pitanje također nije bilo uvršteno u set pitanja na koja treba odgovoriti u ovom izvještaju, ali je bilo postavljeno većini ispitanika i oni su na njega dali niz prilično zanimljivih odgovora. Većina učesnika bi željela rasvijetliti događaje koji su doveli do rata, kao i sam rat – njih zanima šta se tačno desilo, kako se desilo, ko je učestvovao u tom i ko je donosio odluke, ta, ako je ikako moguće, zašto je došlo do ovako tragičnog razvoja događaja.

Pojedina pitanja koja se nameću u ovim razmišljanjima su usmjerena ka prošlosti (*Ko je počinio ratne zločine? Da li je posrijedi bila agresija ili rat?*) dok su druga više okrenuta ka budućnosti (*Kako uskladiti različita viđenja historije? Kako integrirati mlađe generacije? Kako ratne veterane dovesti za isti stol?*). Ostali ponuđeni odgovori su jako šaroliki i usmjereni na vlastita iskustva, želje i potrebe. Slijedi sažetak nekoliko najupečatljivijih odgovora:

- Koliko su ljudi spremni da preuzmu odgovornost za ono što su uradili ili su propustili uraditi za vrijeme rata? (B. Rajner)
- Šta se desilo, kako se desilo, zašto se desilo, i da li je postojala ikakva alternativa u tom trenutku? (B. Bukoje)
- Zašto se Bosna i Hercegovina odlučila za nezavisnost? (N. Nalić)
- Ratni zločini. (A. Mašić)
- Događaji koji su doveli do rata za vrijeme raspada Jugoslavije. Ko je rasplamsao mržnju kod sva tri naroda? Ko je pokušao da spriječi rat? Kako uskladiti različita viđenja historije? Kako danas integrirati mlađe generacije? Kako omogućiti ratnim veteranima da ostvaruju svoja prava? (G. Kapor)
- Da li je posrijedi bila agresija ili građanski rat? (B. Todorović, M. Leban)
- Oko čega se vodio rat? Ko je bio žrtva, a ko zločinac? (M. Gvozdrenović, S. Garić)
- Šta je dovelo do sukoba tako velikog intenziteta? (N. Sekulović)
- Ko je počinio zločine i šta su bili njihovi motivi? Kako je došlo do “etničkog čišćenja”? (S. Dizdarević)

- Kako je historija pisana na sve tri strane? (N. Šavija-Valha)
- Zašto sam proveo svoju mladost i dobar dio svog života u svemu tome? (I. Trninić)
- Identitet. (M. Živanović)
- Međureligijski dijalog. (M. Oršolić)
- Uloga Haškoga tribunala. (M. Oršolić)
- Da li bi Vi dopustili svome djetetu da sklopi brak sa nekim ko nije iste vjere ili naroda? (S. Buha)
- Da li prihvaćamo Bosnu i Hercegovinu kao svoju (jedinu) domovinu? (D. Šehovac)
- Uloga medija i vjerskih ustanova. (V. Šehić)
- Međugeneracijski prijenos traume/emocija/predrasuda. (M. Penava)

IV. Grupe i organizacije koje se bave suočavanjem sa prošlošću: Opći pregled i planovi za budućnost

Ko se čime bavi?

Odgovor na ovo pitanje je formuliran na osnovu pregleda raspoložive literature/dokumentacije i na osnovu odgovora intervjuiranih ispitanika. U količini informacija koje nose, ova se dva izvora podataka donekle razlikuju. Raspoloživa literatura zasad postoji samo za inicijativu za osnivanje *Komisije za istinu i pomirenje* u Bosni i Hercegovni, mahom zbog toga što druge aktivnosti za suočavanje s prošlošću nisu poznate u javnosti, niti su se same deklarirale kao takve.

Odgovori ispitanika, s druge strane, ne odražavaju napore koji su do sada uloženi u inicijativu za osnivanje *Komisije*. Mnogi ispitanici su samo čuli za inicijativu, dok su ključni sudionici u inicijativi rekli jako malo toga o njoj, bilo iz skromnosti, bilo zbog toga što su pretpostavljali da su intervjueri po prirodi posla (predstavnici iz QPSW) već detaljno upoznati sa inicijativom.

Na osnovu oba izvora informacija, moguće je razlikovati tri vrste aktivnosti koje su usmjerene ka suočavanju sa prošlošću:

- 1) Organizirane inicijative koje obuhvaćaju i koordinaciju među organizacijama;
- 2) Pojedinačne aktivnosti koje uključuju pojedinačne organizacije ili pojedince; i
- 3) Indirektne aktivnosti – programe koje provode različite organizacije, a koji imaju nešto zajedničko sa procesom suočavanja sa prošlošću ili ga indirektno pospješuju.

1) Trenutačno u Bosni i Hercegovini postoji samo jedna organizirana inicijativa usmjerena ka pokretanju pitanja suočavanja sa prošlošću, a to je *Inicijativa za osnivanje Komisije za istinu i pomirenje*. Iako ustanovljena kao nevladina organizacija, Inicijativa funkcionira kao de facto koalicija iza koje stoje Forum građana Tuzla, Alternativni parlament građana, Krug 99, te Helsinški komiteti iz Sarajeva i Bijeljine (za Republiku Srpsku).

Ova inicijativa, koju predvodi Jakob Finci (Krug 99) je do sada urodila sa nekoliko ozbiljnih javnih rasprava, uključujući i onu iz februara 2000. koja je održana u Sarajevu i koja je okupila i međunarodne učesnike kao što su predstavnici Južnoafričke Komisije za istinu i pomirenje i Međunarodnoga suda za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji iz Haaga. Ova je inicijativa i rezultirala pokretanjem skuštinske procedure kojom bi se ustanovila i ozvaničila Komisija za istinu i pomirenje u Bosni i Hercegovini. Ovaj je prijedlog već duže vrijeme u skupštinskom razmatranju, sa nimalo ružičastim izgledima za njegovo izglasavanje u zakon u skorije vrijeme, ponajviše zbog očiglednog nedostatka interesa, volje i konsenzusa među političarima koji ga trebaju podržati i progurati kroz skupštinski labirint.

Nažalost, u javnosti, pa čak i među samim ispitanicima, aktivistima iz civilnog sektora, jako se malo zna o ovoj pažnje vrijednoj inicijativi. Na prvi pomen ove inicijative u javnosti došlo je do njenog sabotiranja putem optužbi kako će ova Komisija poslužiti kao zamjena Haaškome Tribunalu, ali bez krivičnog gonjenja počinitelaca. Ovi su navodi doveli do splašnjavanja entuzijazma i podrške koju je krajem 90-tih javnost mogla imati za ovu vrstu inicijative.

Štoviše, mnogi od ispitanika su izrazili svoja stanovišta kako je inicijativa za osnivanje Komisije do sada bila isuviše “elitistička” (nije bila usmjerena na angažiranje šire javnosti) i “moralizatorska” (u smislu da je unaprijed isključila iz mogućeg članstva sve one koji su za vrijeme rata bili na važnijim funkcijama). Sa druge strane, inicijativa je do sada uspjela uspostaviti i održati veoma dobre kontakte sa sličnim inicijativama u Srbiji i Hrvatskoj. Unatoč svim ograničenjima i nedostacima, inicijativa za osnivanje Komisije za istinu i pomirenje u BiH predstavlja do sada najozbiljniji pokušaj da se pitanje suočavanja sa prošlošću u Bosni i Hercegovini pokrene, ozvaniči i institucionalizira.

2) Tokom intervjua učesnici su spontano ponavljali imena nekoliko pojedinaca i organizacija koje su od strane ispitanika bile prepoznate kao one koje se bave suočavanjem sa prošlošću. Tako je, primjerice, više puta pomenuta Svetlana Broz i njezina knjiga “Dobri ljudi u loša vremena”, u kojoj je autorica opisala pozitivne i nadahnjujuće priče o ljudima u ratu. Jezdimir Milošević, koji je napisao knjigu “Svjetlo na kraju tunela”, je također više puta bio pomenut u sličnom kontekstu.

Fra Marko Oršolić i Međunarodni međureligijski multikulturalni centar su također bili pomenuti, i to kao oni koji se trude da uspostave dijalog između različitih vjerskih zajednica i vjerskih službenika. Nekoliko je učesnika pomenulo i primjer Biljane Plavšić, koja je jedno vrijeme obnašala funkciju predsjednice Republike Srpske, a koja je za

vrijeme svoga suđenja u Haagu istupila javno, ponudivši svoje priznanje i izrazivši žaljenje zbog gubitka ljudskih života.

Ovi pomenuti pojedinačni napori i aktivnosti nisu do sada bili međusobno koordinirani, niti uključeni u neku širu inicijativu. Međutim, pošto navedeni pojedinci i njihove aktivnosti imaju priličnu prepoznatljivost u javnosti, bilo bi korisno ove individualce, organizacije, i njihove aktivnosti na neki način uključiti u široki opseg programa koji bi se bavio ovim pitanjem.

3) Treća vrsta aktivnosti, kako se moglo zaključiti iz većine odgovora, ima nekog dodira i veze sa suočavanjem sa prošlošću, mada se te aktivnosti izravno bave drugačijim problemima (primjerice, povratak izbjeglica, razrješenje sukoba, ženska pitanja, itd.). Većina ovih aktivnosti su bile navedene kao značajne za suočavanje sa prošlošću, kao i obratno – mnogi su se ispitanici izjasnili kako će biti, ili je već bilo, neophodno pozabaviti se pitanjem suočavanja sa prošlošću kako bi se moglo kročiti dalje ka ostvarivanju svojih osnovnih ciljeva.

Ove se izjave ne mogu prihvatiti bez ikakve rezerve, jer su mnogi od ispitanika u ovom istraživanju davno savladali vještinu marketinga svojih organizacija i projekata tako što će ih “uklopiti” u ciljeve za koje su potencijali financijeri voljni dati novac. No, ove izjave u svakom slučaju imaju smisla utoliko što će se suočavanje sa prošlošću, ukoliko do njega dođe na ozbiljan i sistematičan način, morati odvijati na nekoliko nivoa i sa nekoliko ciljnih grupa. Stoga, samo postojanje organizacija koje ovo pitanje mogu sagledati kroz prizmu svojih ciljnih grupa (primjerice, prognanici i izbjeglice, žene, omladina, ratni veterani) ili mu prići na sebi specifičan način (primjerice, filmovi, psihosocijalna potpora, igranje uloga) može doprinijeti snazi i sveobuhvatnosti cijelog poduhvata. U svakom slučaju bi bilo od koristi ukoliko bi se ove organizacije pozvalo da se pridruže inicijativi i daju svoju javnu podršku budućim projektima na ovu temu.

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na pitanje “*Ko se čime bavi?*”:

- Postoje timovi za izgradnju mira, postoji i Komisija za to u Bosni i Hercegovini, ali ne znam baš puno o tome. (B. Rajner, J. D. Kirlić, M. Živanović, N. Horozović, D. Šehovac)
- Komisija za istinu i pomirenje, ali nisam baš najzadovoljniji sa time kako su je ustrojili. (G. Kapor, J. Divjak)
- Ženske organizacije. (A. Hasanbegović, L. Živanović)
- Žene za žene, Udružene žene iz Banja Luke. (L. Živanović, S. Pašić, S. Dušanić)
- Gospodin Matić i grupa oko B-92, Drinka Gojković. (J. Finci)
- Oba Lovrenovića, Dubravko i Ivan, Senad Avdić. (I. Rajner)
- M. Živanović u Banja Luci. (I. Rajner, B. Todorović)
- Slavo Kukić u Mostaru. (B. Todorović)
- M. Oršolić u Posavini i Sarajevu. (B. Todorović, M. Oršolić)

- Vehid Šehić, Neđo Miličević, Forum građana Tuzla, oni su uradili puno po pitanju recipročnog povratka u Bijeljinu i Tuzlu. (B. Todorović, L. Živanović, M. Malić, D. Šehovac)
- Srpsko građansko vijeće (SGV), Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca (VKBI) i Hrvatsko nacionalno vijeće (HNV) su dosta radili skupa. (M. Malić)
- Jakob Finci u Sarajevu. (B. Todorović)
- Zdravko Grebo. (B. Todorović)
- Neki od medija: Slobodna Bosna, Dani, Reporter. (A. Hasanbegović)
- Krug 99. (A. Hasanbegović, B. Todorović, M. Leban, J. Finci)
- Žene u crnom, Duška iz Zenice, Dijana Šejčić iz Banja Luke, Komisija se držala svojih, vrlo strogih principa, Jasmina Husanović u Engleskoj, Yannis iz Grčke, Žarko Papić, Mirza Kušljugić, Kadrija Hadžić, Mr. Ognjenović, International Crisis Group. (N. Nalić)
- Povratnici, logoraši – njihove organizacije, ali to se uvijek radilo nekako sa strane. (S. Hadžihalilović, S. Garić)
- Povratnici i organizacije za građanska prava u Kantonu 10: u Livnu – CGS; u Drvaru - Izbjeglički servis, Demos, Lasta; u Grahovu - Grahovo, Struga; u Glamoču - Glamočko kolo, Bolje sutra; u Kupresu – Kup-Li. (S. Garić)
- Udruženja obitelji nestalih osoba. (M. Penava)
- CEDEUM iz Beograda, ANET iz Zagreba, Društvo za Pik iz Ljubljane. (S. Đulić)
- CNA. (J. D. Kirlić, M. Gvozdenović, A. Živanović, S. Pašić, D. Šehovac)
- Omladinski Centar u Gornjem Vakufu. (S. Pašić)
- OKC iz Banja Luke. (S. Đulić)
- Biro za ljudska prava iz Tuzle. (A. Živanović, S. Pašić)
- Bosanski institut iz Londona. (J. Divjak)
- Organizacije koje se bave ljudskim pravima. (L. Živanović)
- Forum Bosna. (N. Sekulović)
- Nataša Kandić iz Fonda za humanitarno pravo. (S. Dizdarević)
- Jezdimir Milošević iz organizacije Maksa/Protektor putem svojih radionica, on je također objavio knjigu “Svjetlo na kraju tunela”. (S. Dizdarević, D. Šehovac)
- Svetlana Broz sa svojom knjigom “Dobri ljudi u lošim vremenima”. (D. Šehovac)
- Demokratska Inicijativa Sarajevskih Srba (DISS) – mi smo odlučili da ostanemo u Sarajevo poslije reintegracije i sve od tada se bavimo izgradnjom dijaloga i tolerancije. (D. Šehovac)
- Škole mira. (J. Z. Kulenović)

- QPSW, Amnesty International, Human Rights Watch. (M. Leban, S. Pašić, D. Šehovac)
- HCA. (A. Živanovic, L. Živanovic, S. Dizdarević)
- Helsinški Komitet. (J. Finci)
- Vesna Teršelić iz Zagreba. (J. Finci)
- Igranje uloga i pozorišta. (S. Đulić)
- To što je Biljana Plavšić uradila je upravo nevjerovatno. (I. Rajner, N. Nalić)

Zašto se time bave?

Dublje razumijevanje značaja ove teme izvire kao jedan od osnovnih razloga zbog kojih se ispitanici, koji su se ovim pitanjem bavili u prošlosti, i dalje nastavljaju baviti njime. Osnovica ovakvog razmišljanja je već prikazana u odjeljku naslovljenom “Zašto se moramo suočiti sa prošlošću?” i može se sažeto opisati kao potreba da se razriješe sukobi iz prošlosti kako bi se izgradio trajan mir i izbjegli oružani sukobi i krvoproliće u budućnosti.

Nekoliko pojedinaca je također istaklo i osobne razloge – neki od njih su bili proganjani za vrijeme rata zbog svojih uvjerenja i poziva na mir i toleranciju, pa sada žele biti sigurni da će tolerancija prevagnuti. Ostali navode kako ove aktivnosti odražavaju univerzalne ljudske i građanske vrijednosti i da se ovaj rad od njih, kao intelektualaca i civilnih aktivista, i očekuje. Par je njih priznalo kako je bavljenje ovim pitanjem za njih dijelom služilo za zacijeljivanje vlastitih emotivnih rana.

Poneki je ispitanik šaljivo dovodio u pitanje i vlastitu “zdravu pamet”, jer su ovi aktivisti često od javnosti viđeni kao idealisti, no oni, unatoč tome, svoju potragu za istinom i pravdom stavljaju na prvo mjesto. Od ostalih razloga i prednosti koje ispitanici navode, mogu se izdvojiti prilike da se upoznaju nove osobe, da se čuju njihove priče, prilika da se uči i da se putuje. Naposljetku, bilo je navedeno kako će se poneko ovim problemom pozabaviti vjerojatno i zbog toga da bi nešto zaradio.

Slijedi nekoliko primjera najzanimljivijih odgovora na ovo pitanje:

- Očekujem iscjeljenje za sebe i za svoju zemlju. (A. Hasanbegović)
- Mislim da je ovo neophodno kako bi se u potpunosti revaloriziralo postojanje i uloga žena. (S. Hadžihalilović)
- Organizacije se time bave onako usput, kada se suoče sa time na terenu, recimo u radu sa povratnicima. (S. Hadžihalilović)
- Zbog toga što namjeravam živjeti ovdje i što želim omogućiti svojoj djeci da ovdje žive u miru. (G. Kapor)
- Želim izgraditi budućnost na stabilnim temeljima i trajnom miru. (B. Todorović, Z. Baljak)

- Radi moje vlastite satisfakcije. Mene su proganjali za vrijeme rata zato što sam se zalagao za one koji su bili progonjeni; zalagao sam se za toleranciju i želim da to zaživi. (B. Todorović, V. Šehić)
- Zato što se od toga osjećam bolje, to potvrđuje moj identitet kao osobe, kao ljudskog bića. (L. Živanović)
- Ja stvarno ne znam zašto ovo radim, jedino znam da je ovo stvar koju treba raditi. (J. D. Kirlić)
- Ljudi se nadaju boljoj budućnosti. (A. Živanović, S. Pašić)
- Da bih istrajao na univerzalnim ljudskim i građanskim vrijednostima. (D. Šehovac)
- Od nas se, kao od intelektualaca i istaknutih članova društva, očekuje da istupimo i rječju i djelom. (M. Malić)
- Zbog vlatitog unutrašnjeg mira. (M. Živanović)
- Ja volim da upoznajem ljude, čujem njihove priče, da učim. (A. Živanović)
- Ja to vidim kao jedan izazov. (S. Dušanić)
- Ja sam već davno odlučio i s tim se pomirio: mogu dopustiti da ostanem bez ičega, osim bez vlastitog obraza. To je moj moto. (V. Šehić)
- Još uvijek se pitam da li to radimo iz altruizma ili mazohizma. (V. Kelava)
- Možda zbog toga što smo budale, ali tolerancija i suživot imaju duboke korijene u našoj tradiciji. (M. Malić)
- Neki to rade zbog novca i sredstava, a neki zbog toga što tragaju za istinom. (nekoliko ispitanika)

Šta se nadaju da će time postići?

Ovo pitanje nije bilo direktno uključeno u strukturirani intervju, pa je zbog toga i bilo jako malo izjava koje se mogu prihvatiti kao direktan odgovor na ovo pitanje. Općeniti se odgovor na njega nazire iz izjava ispitanika koje se odnose na važnost suočavanja sa prošlošću i na razloge zbog kojih se oni time bave – osim manje-više idealističkih ciljeva kao što su traganje za istinom i ponovno uspostavljanje dijaloga i tolerancije među narodima, učesnici navode i praktičnu potrebu za pomirenjem koja će potpomoći izgradnju trajnog mira i preduprijeti u budućnosti ponavljanje rata poput ovog koji je nedavno praktički opustošio regiju.

Slično onima koji se nadaju da će ostvariti osobno iscijeljenje time što će potpomoći zacijeljivanju rana na širem društvenom nivou, i neki se učesnici nadaju da će obnoviti vlastiti građanski identitet time što će doprinosti izgradnji civilnog sektora u Bosni i Hercegovini, stoga i oni suočavanje sa prošlošću doživljavaju kao jedan od važnih koraka u tom pravcu.

Osim ovih, veoma općenitih ili veoma ličnih ciljeva, ispitanici su pominjali i neke od praktičnih učinaka svojih aktivnosti. Za neke od njih je od velike važnosti da se ustanovi forum na kojem ljudi mogu otvoreno i slobodno razgovarati o prošlosti. Za druge, nakon što se ustanovi ovakav forum, slijedeći korak kojeg treba poduzeti je uspostavljanje trajnog međureligijskog dijaloga.

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na pitanje “*Šta se nadaju da će time postići?*”:

- Nadamo se da ćemo ljudima obezbijediti forum na kom mogu raspravljati o prošlosti. (N. Sekulović)
- Cilj nam je ustanovljenje trajnoga međureligijskoga dijaloga. (M. Oršolić)
- Nadam se da ću povratiti svoj identitet kao građanina koji sam imao prije rata. Bio sam član više udruženja i sportskih klubova, onda su me natjerali da nosim uniformu četiri godine, sada želim da povratim svoju građansku ulogu. (D. Šehovac)

Sa kojim se poteškoćama suočavaju?

Teškoće sa kojima se pojedinci i organizacije suočavaju u svojim pokušajima da pokrenu pitanje suočavanja sa prošlošću se okvirno mogu podijeliti u slijedeće četiri kategorije:

- 1) ***Političke prepreke i zavlčenja*** – Ovo je izraženo posebno kada je u pitanju Inicijativa za ustanovljenje Komisije za istinu i pomirenje. Inicijativa predviđa da Komisija bude skupštinski odobreno i utemeljeno tijelo, kao što je slučaj sa sličnim komisijama i u drugim zemljama, te da bude sankcionirana odgovarajućom skupštinskom procedurom. Sve dok se nacrt zakona o ustanovljenju Komisije nalazi u proceduri, postoji ozbiljna mogućnost da neki krugovi iz vlasti zloupotrijebe svrhu i namjenu Komisije ili, ukoliko im to ne pođe za rukom, da se pobrinu da nacrt zakona zauvijek ostane zarobljen i zaboravljen u skupštinskim hodnicima.
- 2) ***Optužbe i prijetnje od strane ekstremnih nacionalista*** – Aktivisti se često suočavaju sa optužbama da izdaju nacionalne interese i, nerijetko, sa otvorenim prijetnjama po vlastiti život ukoliko nastave da tragaju za istinom i/ili da objavljuju priče o nečijim postupcima iz prošlosti.
- 3) ***Nedostatak sredstava i podrške*** – Većina se učesnika žali na nedostatak sredstava, novca, te općenito potpore od strane domaćih i međunarodnih organizacija. Itekako bi im dobro došlo više financiranja, više sredstava, i više obuke i logističke potpore od strane međunarodnih organizacija. Na nivou Bosne i Hercegovine, smatraju da bi od velike koristi bilo razumjevanje i i podrška, pa i učešće šire javnosti.

- 4) **Osjetljivost teme** – Mnogi učesnici otvoreno priznaju da ovo pitanje nije lako za pokrenuti i da se među učesnicima može očekivati dosta suza i bola kada dođe do otvorenog dijaloga o prošlosti. Učesnici koji su ovo naveli kao jednu od prepreka su također iskazali interes da nauče da se s time nose na odgovarajući način.

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na pitanje **“Sa kojim se poteškoćama suočavaju?”**:

- Komisija za istinu i pomirenje se nalazi u skupštinskoj proceduri. Ukoliko Vlada odluči da u potpunosti preuzme Komisiju u svoje ruke, to bi moglo uništiti kredibilitet Komisije. Ukoliko ne uspije u tom pokušaju, onda može odlučiti da unedogled odugovlači usvajanje zakona o Komisiji. (B. Todorović, S. Dizdarević)
- Nedostatak novca. (A. Hasanbegović)
- Nedostatak sredstava. (G. Kapor, B. Todorović, S. Garić)
- Nedostatan trening, pretrpana satnica, nedostatak vremena. (M. Penava)
- Nedostatna komunikacija. (N. Horozović)
- Nedostatak razumjevanja i podrške od strane društvene zajednice. (B. Todorović, N. Horozović, S. Pašić)
- Nedostatak podrške od strane međunarodnih organizacija. (S. Pašić)
- Bol koji ljudima nanosi suočavanje sa prošlošću. (N. Horozović, N. Sekulović)
- Optužbe za izdaju nacionalnih interesa, prijetnje. (G. Kapor, D. Jurišić)
- Činjenica da moram raditi diskretno i posredno, umjesto otvoreno i izravno. (M. Malić)
- Povratnici i njihova imovina su često izloženi napadima. (S. Hadžihalilović)
- Kada novinari otkriju i ispričaju istinu, time ugrožavaju vlastite živote, najčešće dobivajući mnogobrojne prijetnje. (D. Jurišić, D. Šehovac)

Šta im je sve potrebno?

Ovo je bilo još jedno pitanje koje nije bilo izravno postavljeno ispitanicima u toku intervjua, ali je u dobroj mjeri bilo pokriveno izjavama ispitanika koje su se odnosile na hronični nedostatak podrške i sredstava sa kojim su se suočavali u svojim dosadašnjim aktivnostima. Tokom svih intervjua, ispitanici su naglašavali potrebu za podrškom i razumjevanjem od strane dijelova međunarodne zajednice i domaće javnosti.

Od međunarodnih organizacija učesnici također očekuju opipljiviju podršku u vidu financiranja i materijalnih sredstava, ali isto tako i treninga i obuke, što su mnogi od ispitanika potcrtali kao važan vid podrške. Kada je riječ o široj javnosti, ispitanici bi pozdravili više interesa za ovo pitanje i učešće u ovom procesu.

Još jedan dio od ključne važnosti je pitanje sigurnosti onih koji se odvažavaju na pokretanje ovog pitanja (posebno u nekim dijelovima Bosne i Hercegovine). Ovo, po njihovom mišljenju, mogu osigurati vlasti, kako na lokalnoj, tako i na višim razinama.

Naposlijetku, osvrćući se na vlastite napore, neki su od ispitanika primjetili kako inicijativa sama po sebi sada treba neku vrstu jasno definirane strategije, neku vrstu osnovnog plana i vremenskog okvira koji će pomoći da učesnici lakše usaglase aktivnosti i cjelovito ostvare više. Većina se učesnika koji su ovo pomenuli također izjasnila kako trenutno ne postoji takav usaglašen plan ili strategija.

Da li imaju planove da ovu vrstu aktivnosti razvijaju u budućnosti?

Svi ispitanici koji su se do sada bavili ovim pitanjem su se izjasnili da se njime namjeravaju baviti i u budućnosti. Nadalje, dobar dio onih koji do sada nisu imali značajnijih aktivnosti po ovom pitanju su izjavili da se njime namjeravaju ozbiljnije pozabaviti u budućnosti. Bilo je i nekoliko ispitanika koji nisu imali neposrednih planova da ovom pitanju posvete značajniju pozornost u doglednoj budućnosti, ali su izjavili da će rado podržati aktivnosti u ovom pravcu stoga što shvaćaju važnost suočavanja sa prošlošću.

Osim *Inicijative za Komisiju za istinu i pomirenje u Bosni i Hercegovini* postoji nekoliko pojedinačnih inicijativa koje zavređuju pažnju i koje bi se mogle vrlo prikladno uklopiti i podržati kroz neke od sveobuhvatnijih budućih projekata.

Ove inicijative se uglavnom bave različitim usko definiranim ciljnim grupama, kao što su primjerice ratnih veterani (dovođenje ratnih veterana sa svih strana za zajednički stol kako bi mogli raspravljati o prošlosti, ali i o sadašnjim problemima koji ih sve podjednako muče), nastavno osoblje, omladina (putem ljetnih kampova gdje se mlade praktično podučava toleranciji i rješavanju sukoba), ili nevladine organizacije (organizacijsko jačanje organizacija koje se bave ovim pitanjem).

Ostatak je odgovora poprilično šarolik i ne odnosi se nužno na ciljne grupe, već na nečije pojedinačne aktivnosti. Ove inicijative obuhvaćaju širok spektar ideja, od one da se napiše knjiga o suočavanju sa prošlošću na našim prostorima, preko namjere da se pokrenu sociološka istraživanja bitna za ovo pitanje, pa sve do bavljenja pojedinačnim događajima iz prošlosti (primjerice, Sarajevski atentat koji je prethodio Prvom svjetskom ratu).

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na pitanje **“Da li imaju planove da ovu vrstu aktivnosti razvijaju u budućnosti?”**:

- Mi namjeravamo raditi na pomirenju posebno sa aspekta događaja koji su se desili ovdje, kao Sarajevski atentat, i koji su prethodili Prvom svjetskom ratu. (G. Kapor)

- Mi ćemo održati javne tribine sa ratnim veteranima u nekoliko gradova, na kojima će se oni osvrnuti na svoje uloge u toku rata. (A. Hasanbegović)
- Mi sada radimo na dvije tribine sa ratnim veteranima i njihovim ulogama u ratu. Ovo je samo probna aktivnost, želimo ocijeniti da li je sazrelo vrijeme za jedan intenzivniji rad sa ratnim veteranima. Također namjeravamo održati slične tribine u Srbiji i Crnoj Gori. (N. Horozović)
- Mi ćemo organizirati ljetne i zimske kampove za mlade iz cijele zemlje i na njima ćemo raspravljati o poimanjima i stavovima spram prošlosti, pomirenja i tolerancije. (B. Todorović)
- Ubuduće namjeravam ljude intenzivnije obrazovati po ovom pitanju, posebno nastavno osoblje. (A. Živanović, A. Mišković)
- Trenutno pišem knjigu o suočavanju sa prošlošću i mislim da će mi trebati još jedno dvije godine da je dovršim. Također pokušavam sastaviti neku vrstu tima, jednu ekipu pouzdanih svjedoka iz mnogih gradova i mjesta u BiH, pa da zajedno pokušamo naći odgovor na pitanje: Šta nam se to desilo? (M. Živanović)
- Ja nastavljam sa svojim radom sa mladima iz cijele bivše Jugoslavije po pitanju izgradnje mira, a to u sebi neizostavno uključuje i suočavanje sa prošlošću kao važnu komponentu. (S. Pašić)
- Naš plan je da intenziviramo kampanju za usvajanje prijedloga zakona o Komisiji, onda ćemo se pozabaviti sa logističkim pitanjima: obuka istražitelja, uspostavljanje baze podataka, i na kraju možemo krenuti sa prikupljanjem svjedočenja. Nadamo se da ćemo iz tog procesa izaći sa jedinstvenim i zajedničkim tumačenjem prošlosti i sa jasnim preporukama za sve zainteresirane – politička tijela, vjerske zajednice, međunarodnu zajednicu, organizacije u sklopu civilnog sektora. (S. Dizdarević)
- Šta god budemo radili, to ćemo nadograđivati na ono što smo već do sada postigli, kao što je Savjet učenika ovdje u Republici Srpskoj. (N. Sekulović)
- Naš će doprinos biti izgradnja i jačanje kapaciteta nevladinih organizacija. (Ž. Pauković)
- Mi ćemo održati nekoliko tribina o događajima od historijskog značaja, ali više sa jedne teološke perspektive. (M. Oršolić)
- Ja bih bio jako sretan da mogu učestvovati u jednom naučno baziranom i metodološki dobro potkovanom istraživanju, skupa sa ostalim istraživačima koji bi se pozabavili ovim procesom. (D. Šehovac)
- Ja sam počeo raditi na “građanskom dijalogu” još 1996-te, onda sam izašao sa ovom idejom o Komisiji negdje krajem 1997. Prvo je to bila Komisija za istinu, nije bilo ovog dijela koji se odnosi na pomirenje. Sve u svemu, mislim da do sada nismo postigli mnogo, na neki sam način razočaran. Do sada nismo uspjeli mobilizirati, uključiti dovoljno ljudi. (V. Šehić)

Kako rade to što rade?

Osnovno pitanje, šta je radi na suočavanju sa prošlošću u Bosni i Hercegovini, je raspravljeno u odjeljku naslovljenom “Ko se čime bavi?”. Ono što su ispitanici pomnije rasvijetlili u ovom odjeljku je kako se ono što oni provode u svom svakodnevnom radu može povezati sa suočavanjem sa prošlošću.

Jedna od osnovnih crta koja se provlači kroz skoro sve odgovore je proces *uspostavljanja i jačanja dijaloga*. Bez obzira na to ko su njihovi korisnici ili njihova ciljna grupa i koja je priroda njihovih aktivnosti, ispitanici bez razlike naglašavaju kako su ključni potezi ustanovljavanje foruma, mjesta ne kojem može doći do uspostavljanja dijaloga, te dalje jačanje tog dijaloga. Neki su od učesnika lucidno istakli kako mediji mogu predstavljati upravo takav jedan forum i dali su svoje primjere uspješnih debata i otvorenih razgovora na TV koje su sami organizirali ili u kojima su učestvovali.

Mogućnost da se izađe pred druge i ispriča svoja priča i da se čuju svjedočenja drugih osoba je identificirana kao ključna karika u procesu suočavanja sa prošlošću. Također, i sam proces pripovjedanja vlastite ili slušanja tuđih priča može biti nabijen emocijama, te mu se nekada ne može pristupiti direktno. Stoga neki od ispitanika ovom procesu pristupaju indirektno, putam teatarskog iskaza i igranja uloga. Po njihovim riječima, ovakav pristup olakšava uživanje i dovodi do katarzičkog iskustva.

Pitanje Komisije za istinu i pomirenje nije podrobnije razmotreno u ovom odjeljku, izuzev kroz odgovore koji su ukazivali na to kako bi ovom poslu trebalo pristupiti u budućnosti. Kao što je slučaj i sa većinom komisija ove vrste, najveći dio posla bi se odnosio na pronalaženje onih koji bi svjedočili – bilo u ulozi učesnika ili svjedoka, ili pak na pronalaženje preživjelih kojima bi mnogo značila mogućnost da neko čuje njihovu priču.

Nekoliko je učesnika izjavilo kako bi proces trebao otpočeti na nivou lokalnih zajednica, dok su drugi smatrali da se treba usmjeriti na pojedinačne korisničke grupe: povratnike, one koji su preživjeli logore i mučenja, ratne veterane, omladinu ili nastavno osoblje. Neki su od odgovora naglasili kako je potrebno što prije doći do jedinstvene, usaglašene historije, koja bi se onda predavala u školama. Drugi, pak, imaju namjeru usmjeriti se na vjerske zajednice i među njima jačati međureligijski dijalog i snažiti i razvijati toleranciju.

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na pitanje ***“Kako rade to što rade?”***:

- Ja se nikada direktno ne bavim time. Ja radim u teatru, tu radimo dosta igranja uloga, metafora, no, učesnici dolaze iz svih naroda, sa svih strana i u stanju su da se pronađu u tome, da shvate poruku. Trik se sastoji u tome da se učesnici, kao glumci, užive u svoju ulogu i na taj način dožive katarzu. (S. Đulić)
- Mi sve učesnike dovodimo za isti sto. Mi im osiguravamo forum i priliku za razgovor. Mi dosta radimo sa mladima preko Savjeta učenika. (S. Dušanić)

- Mi smo razmatrali, skupa sa Krugom 99 i Forumom građana iz Tuzle, ideju o uspostavljanju neke vrste Kruga pravednih. (M. Malić)
- Mi smo uglavnom pospješivali komunikaciju i podučavali razrješavanju sukoba. (Ž. Pauković, J. D. Kirlić)
- Mi potičemo međuetnički dijalog putem raznih radionica. (N. Šavija-Valha)
- Mi smo imali TV emisiju, TV debatu naslovljenu “Istina ili zaborav”, i ja sam bio jako zadovoljan s učesnicima i sa procesom koji se tu odvijao. (B. Todorović)
- U Omladinskom centru mi sa našim učesnicima nekad sjednemo i razgovaramo o prošlosti i šta ona za njih znači. (J. D. Kirlić, M. Gvozdenović)
- Kao novinar, ja izvještavam nepristrano, objektivno i odgovorno. Nekada se bavim dosta teškim i bolnim temama koje se odnose na suočavanje sa prošlošću. (D. Jurišić)
- Našoj Fondaciji trenutno pomažu dva oficira, jedan njemački i jedan francuski. Oni pričaju svoje doživljaje prošlosti, mi svoje, i tako učimo jedni od drugih. (J. Divjak)
- Mi koristimo religijski kontekst kako bismo promovirali univerzalne vrijednosti i poruke. (M. Leban)

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na pitanje **“Kako bi se ovaj rad mogao nastaviti u budućnosti?”**:

- Prikupiti različite verzije i viđenja, utvrditi što je moguće više činjenica. (J. Finci)
- Razne grupe, organizacije prvo trebaju sjesti i raspraviti ovo pitanje između sebe – lokalne zajednice, vjerske zajednice, pojedinci; svi se trebaju osvrnuti na svoje uloge iz prošlosti i preispitati svoje postupke i odgovornosti. (nekoliko ispitanika)
- Igranje uloga. (S. Dušanić)
- Fokus grupe. Ljudima treba vremena sa prihvate i “svare” priče, to sve treba uraditi u pravim dozama i pravim tempom. (V. Kelava)
- Neformalne rasprave, zajedničke kampanje u vezi sa neutralnim pitanjima. (A. Hasanbegović)
- Usaglašenu istoriju bi trebalo predavati u školama. (G. Kapor)
- Moramo znati prepoznati predrasude i nositi se s njima. (S. Dušanić)

Ko su korisnici?

Ovo pitanje nije bilo jasno naznačeno u setu pitanja za intervju i odgovori na njega se neodređeno mogu svrstati u dvije kategorije – trenutni korisnici i mogući ili poželjni korisnici.

Kada je riječ o trenutnim korisnicima, oni uglavnom dolaze iz grupa sa kojima su organizacije do sada radile i imale dodira sa njima. Primjerice, organizacija koja radi sa povratnicima je sa svojim postojećim korisnicima pokrenula pitanje suočavanja sa prošlošću. Sa druge strane, inicijative koje su primarno usmjerene na suočavanje sa prošlošću su imale poteškoća da definiraju ko su zapravo njihovi korisnici. Jedan od istaknutih aktivista u ovom polju je izjavio kako bi sada trebalo malo zastati sa aktivnostima i prije svega pažljivo odrediti ko su korisnici i ciljne grupe, prije nego što se nastavi sa kampanjama i sličnim aktivnostima. Ovo predstavlja evoluciju u načinu razmišljanja, jer su prijašnje aktivnosti usmjerene ka suočavanju sa prošlošću dosta neodređeno pominjale “širu javnost” kao glavnog i isključivog korisnika.

Osim navođenja trenutnih korisnika, neki su od ispitanika ponudili i svoja viđenja oko toga koga bi još trebalo obuhvatiti. Sasvim neočekivano, ratni veterani su našli svoje mjesto pri vrhu ljestvice, a slijedili su ih političari i omladinske organizacije. Jedan je od ispitanika naveo kako bi za korisnike trebalo izabrati najviše opiru ovom procesu, pominjući političare, medije, intelektualce i pravosudni sistem kao najvažnije prioritete.

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na pitanje **“Ko su korisnici?”**:

- Mladi, kako pojedinci, tako i njihove organizacije. (nekoliko ispitanika)
- Ratni veterani. (N. Horozović, A. Hasanbegović)
- Izbjeglance, povratnici i raseljena lica. (B. Rajner, S. Bradvić)
- Mi se trebamo usmjeriti na političare, uzeti njih za korisnike. (B. Rajner)
- Moramo pažljivo definirati ciljne grupe. (M. Živanović)
- Naši korisnici trebaju biti oni koji odbijaju da se suoče sa ovim pitanjem, oni koji se najviše opiru ovome – političari, mediji, intelektualci, pravosudni sistem. (J. Divjak)
- Šira javnost. (nekoliko ispitanika)

Koga bi još trebalo uključiti?

Nadovezujući se na prethodno pitanje koga bi još trebalo uključiti u proces se odnosi, osim na korisnike, i na aktivne učesnike. Ispitanici su ovdje dali dosta različite odgovore i prijedloge koji odražavaju šarolikost ideja i stanovišta koje u Bosni i Hercegovini postoje u vezi sa ovim pitanjem.

Veća angažiranost čitavog civilnog sektora je valjan prijedlog oko kojeg se slaže većina učesnika. Nevladine organizacije pojedinačno ili civilni sektor kao cjelina su prepoznati kao ključni učesnici u uspješnom pokretanju pitanja suočavanja sa prošlošću i njegovom smještanju na “javni dnevni red”. Nekoliko ispitanika je pomenulo vrlo važnu ulogu koju je nevladin sektor imao u Hrvatskoj u utjecanju na tamošnje javno mnijenje prije izbora 2000-te, navodeći kako nevladin sektor može ponekad biti vrlo glasan i prodoran u svojim namjerama. Ono što je ostalo nedefinirano je uloga koju bi sektor trebao imati u

procesu suočavanja sa prošlošću, jer niko od ispitanika nije ponudio nikakve konkretne ideje ili prijedloge u tom smislu.

Ostali ispitanici su naglasili i ponovili kako širu javnost treba motivirati i mobilizirati da se aktivno uključi u ovaj proces; no, opet nije bilo praktičnih prijedloga niti ideja kako to postići. Oni koji su pomenuli širu javnost su također istakli da će biti nemoguće postići bili kakav napredak u procesu suočavanja sa prošlošću bez šireg učešća cjelokupnog društva.

Mnogi drugi ispitanici su ponudili svoja viđenja o tome koje grupe ili zanimanja treba (više) uključiti u ovaj proces. Osim izbjeglica, povratnika, mladih i ratnih veterana, koji su pomenuti u prethodnom odjeljku, ostale grupe od čijeg bi učešća proces imao koristi su intelektualci, historičari, kulturne ustanove, sveučilišta i obrazovni sistem, ženske organizacije, čak i profesije koje se bave duševnim zdravljem.

Više proturječna je bila ideja da se u proces uključe političari i političke stranke, vjerske zajednice i mediji. S jedne strane, njih se doživljava kao glavne sudionike u nekim od zločina počinjenih za vrijeme rata i kao jednu od glavnih prepreka procesu suočavanja sa prošlošću; sa druge strane, mnogi su ispitanici rekli da se sa ovim grupama mora ozbiljno računati pri svakom iole ozbiljnijem pokušaju da se proces suočavanja sa prošlošću pokrene sa mrtve tačke. Neki od ispitanika su također ukazali na regionalne posebnosti: jedan je ispitanik, primjerice, naglasio kako će za zapadnu Hercegovinu učešće vjerskih zajednica biti od presudnog značaja.

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na pitanje ***“Koga bi još trebalo uključiti?”***:

- Danas bi se već moglo očekivati da će mediji imati sluha za ovo pitanje, uostalom, tu je i dosta naprednih pojedinaca. (B. Rajner)
- Mlade i omladinske organizacije. (B. Bukoje, G. Kapor, S. Đulić, S. Garić)
- Nevladine organizacije. (A. Hasanbegović, A. Mašić, S. Dušanić, V. Kelava, M. Oršolić, D. Jurišić)
- Civilno društvo. (N. Nalić, A. Mašić, B. Todorović, L. Živanović, S. Dizdarević)
- Širu javnost. (N. Horozović, S. Pašić, V. Šehić, J. Finci)
- Vladu, funkcionere i zvaničnike. (S. Hadžihalilović, N. Sekulović)
- Političke partije ne bi mogle biti uključene, one su suviše odgovorne. (G. Kapor)
- Intelektualce. (G. Kapor, I. Rajner, S. Dizdarević)
- Kulturne ustanove. (H. Oručević)
- Historičare. (G. Kapor)
- Izbjeglice, raseljena lica i povratnike. (G. Kapor)
- Vjerske zajednice. (I. Rajner, J. Z. Kulenović)

- Vjerske zajednice su od ključnog značaja, posebno u zapadnoj Hercegovini. (S. Glavaš)
- Poslovne ljude i biznismene. (I. Rajner)
- Ženske organizacije. (S. Đulić)
- Univerzitete i obrazovni sistem, ali oni su već davno izgubili nezavisnost. (B. Todorović, N. Šavija-Valha, J. Z. Kulenović)
- Medije. (J. D. Kirlić, J. Z. Kulenović)
- Profesionalce iz oblasti zaštite mentalnog zdravlja, kao što su uradili u Estoniji. (J. Z. Kulenović)

Da li za svoj rad dobivaju moralnu i finansijsku podršku?

Iako za svoj rad dobivaju izvjesnu podršku, preovlađujuće raspoloženje i stav među ispitanicima je da je količina podrške koju dobiju daleko od potrebne i da bi im trebalo mnogo više ukoliko žele biti upješni u ovom poduhvatu. Ispitanici su se izjasnili kako bi im dobro došlo više moralne podrške od strane domaće javnosti i finansijske podrške od međunarodnih organizacija, no čak i kad ta podrška postoji, ona je često ograničena ili određena za druge aktivnosti, tako da je organizacijama jako teško da ta sredstva iskoriste za aktivnosti na suočavanju sa prošlošću.

Ispitanici osjećaju da ovaj nedostatak podrške direktno proizilazi iz nedovoljne svijesti i razumijevanja kako od strane domaće javnosti, tako i međunarodne zajednice. Vrlo je malo situacija u kojima domaća javnost i međunarodni izvori financiranja prepoznaju značaj ovog pitanja i u kojima se odlučuju da podrže ovakve projekte, kako moralno, tako i novčanim sredstvima.

Izvori odakle aktivisti crpe najviše podrške su njihovi korisnici, organizacije i pojedinci koji dijele slične stavove unutar zemlje, te srodne organizacije širom Europe (kao na primjer Helsinški komitet). Ova podrška može biti dovoljna da održi njihove sadašnje aktivnosti i da ispitanicima ulije nešto optimizma, ali je daleko od one koja je potrebna da se ovo pitanje progura na javni dnevni red.

Naposlijetku, neki od ispitanika su otvoreno priznali kako od vlade i njenih institucija na svim razinama nisu dobili nikakvu podršku. Njima je, doduše, jasno da je podrška, i to upravo na nivou lokalnih vlasti, od ključnoga značaja za uspjeh sadašnjih i svake buduće inicijative. Posebno je zabrinjavajuće razmišljanje nekih ispitanika koji su rekli da će im u načelu biti lakše dobiti novčanu podršku od međunarodnih organizacija, negoli moralnu od domaće javnosti.

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na pitanje **“Da li za svoj rad dobivaju moralnu i finansijsku podršku?”**:

- Mislim da postoji bar djelimičan interes od strane financijera, tako da novčana sredstva, barem za neko vrijeme, neće predstavljati problem. Kada je riječ o podršci od strane domaće zajednice i javnosti, tu baš nisam veliki optimista. Mi upravo radimo jedno istraživanje o podršci javnosti za ovo pitanje i prvi su rezultati mješoviti. Biće jako važno osigurati podršku od strane lokalnih vlasti. (A. Hasanbegović)
- Ja dobijam podršku od naših korisnika i, što se mene tiče, to je jedina podrška koja mi je važna. (M. Gvozdenović, S. Pašić, V. Kelava)
- Dobijamo moralnu i verbalnu podršku, i to je za mene ohrabrujuće. (M. Živanović)
- Dobijamo dosta podrške od strane naših sestrinskih organizacija širom Europe. (S. Dizdarević)
- Ne dobijamo nikakvu podršku od strane lokalnih vlasti. (Z. Baljak)

Šta je još potrebno?

Jasna i jednoglasno usvojena strategija, bolja koordinacija aktivnosti, i široko zasnovana kampanja su ključni faktori koji nedostaju naporima koji se trenutno odvijaju na terenu. Pripremanjem i pokretanjem široke kampanje, ovo bi pitanje dobilo potrebnu medijsku pokrivenost i stvorilo interes kod medija, političara i šire javnosti. Ovakav koordiniran projekat se do sada nije desio u Bosni i Hercegovini, barem kada je riječ o suočavanju sa prošlošću.

Nekoliko je ispitanika naglašavalo “potrebu za obrazovanjem” - zbog toga što bi obrazovati napredne političare ili vjersko osoblje po ovom pitanju značilo ujedno i pridobiti ih za suočavanje sa prošlošću. Po riječima mnogih ispitanika, neizostavno je potrebno da političari postanu sastavni dio ove inicijative, dok su drugi po ovom pitanju ostali skeptični. Kada je riječ o obrazovanju, ono se ne zaustavlja samo na obrazovanju šire javnosti o ovom pitanju, nego se ide i na njihovo uključivanje u nastavne planove i programe na državnoj razini, kako bi i buduće generacije dobile prikladno i pravovremeno obrazovanje o problematičnoj prošlosti.

Kao što je već pomenuto, suradnja sa lokalnim vlastima je također navedena kao jedan od ključnih faktora koji do sada nisu bili prisutni. Drugi su se ispitanici usmjerili više na međunarodnu zajednicu i izrazili svoje razočarenje činjenicom da neke međunarodne organizacije odlučuju da radije imaju posla sa tvrdokornim nacionalistima, negoli da otvoreni podrže nevladine organizacije.

Neki su od ispitanika bili poprilično optimistični u svome stavu, izjavljujući da je potrebno samo malo više samopouzdanja i vjere u sposobnosti nevladinog sektora da uspije u svojim nastojanjima. Drugi su pak rekli da je potrebno puno više, uključujući i sud za ratne zločine koji bi radio na tlu BiH, a koji bi s vremenom zamijenio onaj u Haagu. Jedan je od ispitanika da zanimljivu sugestiju da se više pažnje posveti pričama i

svjedočenjima pojedinaca, umjesto da naglasak bude na nacionalnim historijama i događajima od nacionalnog značaja.

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na pitanje **“Šta je još potrebno?”**:

- Trebaju nam jasni i nedvojbeni argumenti i činjenice. Trebamo bolje koristiti medije. (H. Oručević)
- Treba nam široko zasnovana kampanja (također i M. Gvozdenović). Političari to moraju usvojiti kao vlastito pitanje i zalagati se za njega. Treba nam više novčanih sredstava i upornosti od strane međunarodne zajednice. Umjesto toga, oni radije surađuju sa tvrdokornim nacionalistima. Također bi smo imali koristi od suda za ratne zločine ovdje u Bosni i Hercegovini. (B. Todorović)
- Suočavanje sa prošlošću ne predstavlja vijest i nije u vijestima. Treba mu više medijske pokrivenosti. (J. D. Kirlić)
- Trebamo više surađivati sa lokalnim vlastima. (S. Garić)
- Treba nam sistem, široko zasnovana strategija. (L. Živanović, S. Pašić)
- Trebamo mobilizirati što više dijelova društva da učestvuju u ovom procesu. (S. Pašić)
- Osim daljeg rada na planu Komisije, moramo se pobrinuti da ovo postane i dio nastavnog plana i programa na nivou cijele zemlje. (S. Dizdarević)
- Političari moraju usvojiti ovo pitanje kao svoje. Kada je G. Svilanović govorio o potrebi za istinskim razumjevanjem prošlosti i pomirenjem među ljudima, to me ne na neki način dotaklo. (S. Dušanić)
- Trebamo čuti više priča pojedinaca, a ne “nacionalne” priče. Treba nam ta individualna perspektiva. (V. Kelava)
- Treba nam više samopouzdanja i vjere u naše sposobnosti da izguramo ovaj proces do kraja. (J. Finci)
- Trebamo učesnike iz vjerskih zajednica. Moramo obrazovati publiku o ovom pitanju. (Ž. Pauković)

Addendum: Važnije publikacije

U toku intervjua su ispitanicima postavljena pitanja o tome da li su sami objavili nešto što se odnosi na suočavanje sa prošlošću. Također ih se pitalo da li su pročitali nešto na ovu temu i koju literaturu i publikacije oni smatraju važnima i željeli bi ih preporučiti i drugima. Ovaj odjeljak može dati pregled literature koja se smatra za važnu u krugovima aktivista koji se bave suočavanjem sa prošlošću; istodobno, može se prepoznati i koje važnije publikacije još nisu predstavljene bosansko-hercegovačkom civilnom sektoru ili nisu još prevedene na neki od južnoslavenskih jezika.

Slijedi nekoliko sažetaka odgovora ispitanika na pitanje o literaturi:

- Ja sam objavio dosta članaka, mišljenja i pisama u novinama na sve tri strane. (G. Kapor)
- Mi smo objavili brošuru koja sadrži rasprave sa javnih tribina koje smo održali po ovom pitanju. (A. Hasanbegović)
- Naše predstave, naše radionice i priručnici su objavljeni, pa i prevedeni na više evropskih jezika. (S. Đulić)
- Mi smo objavili časopis o Putujućem evropskom filmskom festivalu i u njemu se nalazi više tekstova iz svih dijelova bivše Jugoslavije, svi jedni do drugih. (N. Šavija-Valha)
- Ja sam objavio brošuru “Mediji: vaši saveznici” koja nevladinim organizacijama pomaže da što bolje iskoriste rad i saradnju sa medijima. (A. Živanović)
- Ja sam objavio dvije knjige svojih uvodnika: “Stakleno oko” i “Acta Politica Serbica”. (M. Živanović)
- Mi smo objavili dosta brošura koje se odnose na ljudska prava, Dejtonski sporazum i pitanja povratka. (M. Malić)
- Mi smo objavili materijale sa radionica o ljudskim pravima i rješavanju sukoba. (V. Kelava)
- Ja sam objavio nešto o prigovoru savjesti. (J. Z. Kulenović)
- Mi namjeravamo objavljivati u budućnosti. (M. Leban, S. Pašić)

Koju su literaturu ispitanici pročitali i smatraju je korisnom?

- Svetlana Broz i njena knjiga “Dobri ljudi u loša vremena” je pomenuta više puta.
- Jezdimir Milošević, jedan od članova Udruženja (buduće Komisije) za istinu i pomirenje je objavio dosta lijepu knjigu o ljudima koji su pomagali jedni drugima za vrijeme rata. (A. Mašić, G. Kapor)
- Boalov teatar potlačenih. (S. Đulić)
- Brošure za QPSW. (J. D. Kirlić)
- Brošure koje je objavio CNA. (M. Gvozdenović)
- Postoji nekoliko dobrih knjiga objavljenih ovdje u Bosni i Hercegovini, ali ni jedna ne daje sveobuhvatan prikaz teme. (M. Živanović)
- Knjiga Envera Đulimana “Teško pomirenje”. (N. Sekulović)
- Pročitao sam neke materijale iz Južne Afrike. (S. Pašić)
- Vrlo lijep materijal za radionicu “Igranje sa vatrom”. (S. Dušanić)
- Postoji knjiga, mislim objavljena od strane norveškog Helsinškog komiteta na ovu temu, koja je prevedena na naš jezik. (M. Oršolić)

V. Regionalni pristup i zajednički rad

Da li ovaj proces treba u osnovi biti regionalan ili više na lokalnoj razini?

Regionalni pristup suočavanju sa prošlošću je neophodan za uspjeh ovog procesa. Iako post-jugoslovenske zemlje nastavljaju postojati kao neovisne države, njihova zajednička historija i neodvojive uloge ključnih igrača za vrijeme rata i u vremenu koje mu je prethodilo, zahtjevaju da se saslušaju priče, načini razmišljanja i stavovi na svim stranama bivše Jugoslavije, dalo se nazrijeti iz odgovora većine ispitanika.

Većina se ispitanika slaže da proces sam po sebi ne treba biti regionalne prirode. Većina njih se zalaže za to da svaka zemlja krene sa vlastitim procesom preispitivanja prošlosti, ali uz veliki stepen koordinacije i uvezivanja među sličnim procesima. Oni se također slažu da principi procesa i vremenski okvir također trebaju biti usaglašeni – bilo bi nedopustivo da u jednoj zemlji imamo potpuno nezavisnu komisiju, a u drugoj od vlade instrumentalizirano tijelo, i da se obje pretvaraju da rade na istim principima i ka istom cilju.

Pošto je tragičan slijed događaja iz prošlosti zahvatio cijelu regiju, iako postoje međusobne razlike, pomirenje se kao takvo može pokrenuti isključivo na regionalnom nivou, po mišljenju stanovitog broja ispitanika. Niko, izuzev J. Fincija, nije pomenuo mogućnost da se različite zemlje nalaze na različitim stupnjevima spremnosti i potrebe za suočavanjem sa prošlošću. Pojedinci uključeni u rad oko inicijative za Komisiju smatraju da Komisije trebaju postojati na državnim razinama, ali i da među njima treba postojati bliska suradnja i koordinacija.

Stoga je jako važno da među civilnim sektorom iz svih zainteresiranih zemalja postoji intenzivna komunikacija, da bi se proces mogao uspješno nastaviti na regionalnoj razini. Dodatno pitanje u ovom slučaju je šta zapravo predstavlja regiju? Velik broj ispitanika smatra da proces treba obuhvatiti sve zemlje bivše Jugoslavije. Jednak broj njih smatra da, u slučaju Bosne i Hercegovine, treba uključiti samo susjedne zemlje (Hrvatska, Srbija i Crna Gora). Par ispitanika je pak pomenulo jednu širu definiciju regije koja obuhvaća cijeli Balkanski poluotok.

Unatoč potrebi za koordinacijom na regionalnom nivou, nekoliko je ispitanika jasno istaklo da svaka zemlja ima svoje posebnosti i posebna pitanja na koja se traži odgovor, i da stoga proces treba biti organiziran i sproveden na državnoj razini.

Vrlo malo ispitanika je imalo prigovora na ovaj pristup i smatrali su da je državni nivo onaj na kojem proces treba biti pokrenut i sproveden. Čak su i oni koji nisu bili zagovornici regionalnog pristupa priznali da postoji potreba za koordinacijom na regionalnom nivou. Kad je riječ o vremenskom okviru, neki su ispitanici zagovarali istovremeni početak i odvijanje procesa u svim zemljama, dok su drugi smatrali da svaka zemlja treba početi zasebno i da tek kasnije treba početi voditi računa o koordinaciji i usklađivanju procesa. Jedan je od ispitanika predložio i nižu razinu sa koje bi trebalo

pokrenuti ovaj proces – a to je razina lokalnih zajednica. Onda bi proces krenuo prema gore, ka državnom, a potom i regionalnom nivou.

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na pitanje **“Da li ovaj proces treba u osnovi biti regionalan ili više na lokalnoj razini?”**:

- U osnovi regionalan. (B. Rajner, A. Hasanbegović, N. Nalić, S. Hadžihalilović, A. Mašić, G. Kapor, H. Oručević, I. Rajner, S. Đulić, N. Šavija-Valha, A. Živanović, N. Horozović, S. Pašić, S. Bradvić, S. Dušanić, M. Oršolić)
- Treba uključiti Bosnu, Srbiju, Crnu Goru i Hrvatsku; (I. Rajner), Šta podrazumijevamo po “regijom”? (N. Šavija-Valha)
- Moramo za isti stol dovesti ne samo veterane iz Bosne i Hercegovine, nego isto tako i iz Hrvatske, Srbije i Crne Gore. (A. Hasanbegović)
- Čak i sada, mi imamo regionalne mreže, koliko god one bile neformalne. (L. Živanović)
- S jedne strane, regionalni pristup je dobar, ali opet, svaka zemlja ima svoje posebnosti, svoja vlastita pitanja koja čekaju odgovor. (B. Todorović, Ž. Pauković)
- Postoji potreba za regionalnim pristupom, posebno ukoliko bismo imali slične uvjete za rad svih Komisija. No, inače ne možete imati 15 moralnih i nezavisnih pojedinaca u Komisiji ovdje i grupu ljudi koju je Koštunica svojeručno odabrao i imenovao za Komisiju u Srbiji. (M. Malić)
- Sada trebamo započeti sa radom na lokalnom nivou, a možda jednog dana stignemo do regionalnog. (M. Leban)
- Komisija u Srbiji je imala drugačiji mandat i namjenu, oni možda i počeli sa odgovorima koje su “tražili” - da su drugi krivi za raspad Jugoslavije. U Hrvatskoj, aktivisti su zaključili da nema dovoljno interesa javnosti za jedan ovakav poduhvat – najviše što se može očekivati je neka vrsta skupštinske komisije koja će zaključiti da su za sve krivi Srbi i Milošević. (J. Finci)
- Ovo ne bi trebao biti primarno regionalni proces, ali će za njega trebati dosta koordinacije među lokalnim projektima. (V. Šehić)
- Ovo bi trebao biti proces na državnom nivou, ali uz veliku dozu regionalne koordinacije. (S. Dizdarević)
- Moramo raditi istovremeno na oba nivoa. (J. Z. Kulenović, S. Glavaš)
- Prvo moramo početi sa radom u vlastitom dvorištu. Kasnije možemo sve povezati na regionalnom nivou. (J. D. Kirlić, M. Gvozdenović)
- Trebamo početi na nivou lokalnih zajednica, pa onda to širiti prema državnom i dalje, prema regionalnom nivou. (M. Gvozdenović, N. Sekulović)

Ko bi mogao raditi šta ubuduće?

Kako je već naznačeno u prethodnom pitanju, dobro koordinirana mreža i šira kampanja su neophodni za efikasno pokretanje pitanja suočavanja sa prošlošću. Trenutno, ovakva formalno ustanovljena mreža ne postoji, iako ona predstavlja jedan od preduvjeta za regionalno zasnovanu kampanju. Sve u svemu, odgovori na ovo pitanje odražavaju nedostatak jasne vizije među ispitanicima, jer niko od intervjuiranih nije ponudio jasan uvid u to koji u koraci neophodni da bi se cijela regija približila procesu suočavanja sa prošlošću.

Ispitanici su, međutim, izašli sa idejama o tome ko bi još mogao učestvovati u procesu, primjerice, organizacije koje nisu zadojene nacionalizmom ili nepristrani, obrazovani pojedinci bi svakako trebali biti pozvani da se uključe u proces i možda učestvuju u intervjuiranju. Drugi su ispitanici predložili da se veća uloga da vjerskim zajednicama koje bi mogle unaprijediti međureligijski dijalog; dok su drugi više bili za to da se pozovu ratni veterani, logoraši, ili porodice nestalih i ubijenih, jer su smatrali da im treba posvetiti više pažnje i osigurati veću ulogu u ovom procesu.

Neki od intervjuiranih su se više usmjerili na “raditi šta” iz gornjeg pitanja i predložili su da pomirenje i suočavanje s prošlošću postane dio obrazovnog plana i programa na državnom nivou. Jedan je od učesnika ukazao na teškoće organiziranja ovakvih aktivnosti kad se još ne zna na kom će se nivou pokretati pitanje suočavanja sa prošlošću. Jedan od ispitanih je otvoreno priznao da niko u ovom trenutku ne može sa izvjesnošću odgovoriti na to pitanje.

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na pitanje **“Ko bi mogao raditi šta ubuduće?”**:

- Moramo se bolje organizirati, treba nam podrška, vođstvo, mreža. (B. Rajner)
- Država još nije spremna. Zapravo, ne znam ni o kojoj državi govorimo u ovom slučaju. (G. Kapor)
- Međureligijski dijalog kojeg će podržati vjerske zajednice. (H. Oručević, Ž. Pauković)
- To bi trebalo da postane dio nastavnog plana i programa na nivou države. (V. Kelava)
- Trenutno, niko ne može odgovoriti na to pitanje. (M. Živanović)
- Zdrave grupe, koje nisu zadojene nacionalizmom. (M. Oršolić)
- Obrazovani pojedinci, koji nisu opterećeni vjerom ili politikom i koji bi mogli obavljati intervjue. (J. Divjak)
- Više rada sa ratnim veteranima, ratnim invalidima, logorašima, porodicama nestalih i ubijenih. (N. Sekulović)
- Ovo će biti jedan dosta dugotrajan proces. (S. Dušanić)

Da li među tim grupama postoje ikakve veze?

Kada je riječ o uspostavljanju veza među grupama koje u regiji rade na ovom pitanju, do sada na tom planu nije postignuto mnogo. Organizacije i njihovi predstavnici se obično susreću na konferencijama i radionicama, uspostave kontakte i suglase se da žele raditi skupa, ali malo je toga do sada bilo pokrenuto.

Tu uvijek dođe do korisnih razmjena mišljenja i iskustava, podijele se slična gledišta i frustracije, ali do sada nije bilo formalnih zajedničkih aktivnosti ili zajedničkih projekata. Ne postoji pisani kontakti u vidu biltena ili izvještaja. Organizacije održavaju dosta labave kontakte, uglavnom vezano za druge vrste aktivnosti (primjerice: ljudska prava, rješenje sukoba, omladinske grupe).

Nekoliko konferencija na ovu temu je do sada održano na ovim prostorima, sve u posljednjih par godina, ali iz njih se nije izrodila ni jedna vidljiva ili trajna regionalna inicijativa. Ono što trenutno postoji se najbolje može opisati kao neformalna mreža, bez jasne vizije, ciljeva ili vođstva. U stvari, jedan je od ispitanika izjavio da, na regionalnom nivou, procesu sasvim jasno nedostaju odlučno vođstvo i koordinacija kako bi postao mnogo ozbiljniji i uspješniji.

Ono što je pozitivno, jeste vrlo solidan broj aktivista iz civilnog sektora širom regije koji dobro poznaju i razumiju problem. Oni su ti koji su do sada uspostavljali i održavali komunikaciju na regionalnoj razini. Vrlo zanimljivo, čak i oni ispitanici koji uopće nisu upoznati sa ovim procesom u BiH (recimo nisu bili upoznati sa postojanjem Inicijative za istinu i pomirenje) su bili u stanju navesti barem jednu organizaciju koja djeluje izvan granica Bosne i Hercegovine, a čije ime oni mogu povezati sa radom na suočavanju sa prošlošću.

To ukazuje na činjenicu da regionalna suradnja u ovom slučaju počiva na malim organizacijama, malim inicijativama i da su svi učesnici u tome pokazali rješenost da rade na regionalnom nivou. Ono što je sada neophodno je sposobno i prikladno regionalno vođstvo sa regionalnom vizijom i regionalnim planom.

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na pitanje ***“Da li među tim grupama postoje ikakve veze?”***:

- Do sada nije bilo povezanosti. (S. Hadžihalilović, S. Pašić)
- Ovom procesu nedostaje vođstvo. (L. Živanović)
- Postoje veze, ali ne i saradnja, zajednički rad. (S. Dizdarević)
- Logoraši i zatočnici su već počeli sa regionalnim kontaktima. (S. Garić)
- Veterani, izbjeglice i preživjeli logoraši su već počeli raditi zajedno, ali njih ograničavaju njihove političke veze i vlasti koje im daju podršku za rad. (A. Živanović)

- Većina veza postoje između grupa iste ili slične vrste (omladinske organizacije, nastavno osoblje, itd.). (V. Kelava)
- Do sada je bilo nekoliko regionalnih projekata, kao što su Škole mira. (J. Z. Kulenović)

Da li postoje ikakvi međunarodni projekti usmjereni ka suočavanju sa prošlošću?

U posljednjih nekoliko godina nije bilo formalnih projekata koji bi se bavili suočavanjem sa prošlošću na regionalnom nivou (zemlje bivše Jugoslavije). Umjesto toga, bilo je nekoliko inicijativa koje su se na ovo pitanje osvrnule iz regionalne perspektive. Ove su se inicijative dešavale uglavnom u vidu sastanaka i konferencija – učesnici su istakli sastanke u Mađarskoj, Igmansku inicijativu, te Konferenciju o pomirenju koja je održana u Sarajevu 2000.

Unatoč svojim ograničenjima, ove su inicijative važne sa stanovišta da ukazuju na svijest o značaju suočavanja sa prošlošću među aktivistima u civilnom sektoru iz čitave regije. Nekoliko je organizacija zapravo pokušalo provesti projekte koji bi imali međunarodni karakter, ne direktno baveći se prošlošću, ali koji su imali dodira sa ovom temom; među najpoznatije spadaju Žene u crnom (iz Beograda), te Miramida i Centar za mirovne studije (iz Zagreba).

Nepostojanje ovakvih projekata na regionalnom nivou u sadašnjem trenutku i nije toliko obeshrabrujuće, jer ionako nije bilo sveobuhvatnih projekata ni na državnim razinama. Izvjesno se može pretpostaviti da će, ukoliko se ovakve aktivnosti zahuktaju na državnoj razini u svakoj od zemalja, za njima uslijediti i regionalna suradnja, tim prije ako se uzme u obzir već postojeći nivo komunikacija i suglasnosti među regionalnim aktivistima, te dosadašnja iskustva suradnje na ranijim projektima. Dodatni uspjeh regionalnog pristupa može biti u tome da se pozitivni efekti suočavanja sa prošlošću iz jedne zemlje mogu prekriti i u susjedne zemlje, i tamo pospješiti isti proces.

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na pitanje ***“Da li postoje ikakvi međunarodni projekti usmjereni ka suočavanju sa prošlošću?”***:

- Nekoliko okruglih stolova u Mađarskoj. (G. Kapor)
- Mislim da su Žene u crnom dosta pokušavala po tom pitanju. (A. Mašić)
- Igmanska inicijativa se pokušala pozabaviti ovim pitanjem. (N. Sekulović)
- Nekoliko regionalnih projekata pokrenutih od strane Miramide i Centra za mirovne studije. (S. Bradvić)

Da li ljudi znaju o procesima istine i pomirenja u drugim zemljama (kako regionalno, tako i globalno)?

Iako se njihovi pojedinačni odgovori razlikuju, većina se ispitanika slaže da ljudi (mислеći pri tome na širu javnost) znaju veoma malo o procesima suočavanja sa prošlošću, kao što su Komisije za istinu i pomirenje, bilo unutar regije ili globalno. Ispitanici su pretpostavili da, ukoliko oni kao aktivisti u civilnom sektoru znaju tek ponešto o tom procesu, onda šira javnost može znati još samo daleko manje. Kao osnovni razlog za ovakvu neobavještenost je navedeno gotovo ništavna prisutnost ovog procesa u medijima.

U većini slučajeva ovi procesi, koji se odvijaju u dalekim zemljama, ne predstavljaju vijesti, niti ih lokalni mediji smatraju zanimljivim, pa stoga ni ne dobijaju prostor u njima. Unatoč ovako ograničenom pristupu temi, za očekivati je da većina ljudi zna barem ponešto – po riječima jednog od ispitanika, više od dvije trećine ljudi su sigurno barem čule za to. Komisija za istinu i pomirenje u Južnoafričkoj republici je navedena kao primjer sa kojim bi bio upoznat najveći broj ljudi.

Međutim, čak i za one koji bi znali nešto o tome se pretpostavlja da znaju samo osnovne izraze i sam koncept. S obzirom da su se tek pojavile neke inicijative u regiji, ali ne i stvarni procesi, gotovo je nemoguće za očekivati da domaća javnost zna nešto o njima, tim prije što te inicijative nisu uspjele pobuditi dovoljno interesa javnosti ni u svojim zemljama (Srbija i Hrvatska), a kamoli interes javnosti u čitavom regionu.

Ispitanici su sami izdeklamovali nekoliko inicijativa u susjelim zemljama, pokazujući na taj način da, kao budući lideri u ovom procesu, posjeduju dovoljno informacija i znanja, kao i kontakte koji su im potrebni kako bi ovaj proces uspješno izgurali na regionalni nivo. Više obrazovanja o ovom procesu u globalnim okvirima, koje će biti ponuđeno i javnosti, ali i samim aktivistima, je navedeno kao jedan od faktora bitnih za uspjeh ovog procesa.

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na pitanje ***“Da li ljudi znaju o procesima istine i pomirenja u drugim zemljama (kako regionalno, tako i globalno)?”***:

- Nataša Kandić u Srbiji, Saša Popov u Vojvodini, Žene u crnom. (G. Kapor)
- Slobodan Schneider i njegovi pozorišni komadi u Hrvatskoj, Franjo Starčević iz Gorskog Kotara u Hrvatskoj, koji je gotovo svojeručno spriječio oružane sukobe u Gorskom Kotaru sa svojom Školom mira. (H. Oručević)
- Žarko Papić, Nebojša Popov i njegova knjiga “Srpska strana rata”. (A. Hasanbegović)
- Općenito, ljudi malo znaju o tome, malo se o tome govorilo u medijima. (B. Rajner, B. Bukoje, G. Kapor)
- Ljudi su upoznati sa širim izrazima i konceptima, ali ne i sa konkretnim aktivnostima i procesima. (S. Hadžihalilović)

- Ljudi su čuli za Komisiju za istinu i pomirenje u Južnoafričkoj republici i to bi bilo sve. (N. Šavija-Valha)
- Jako malo ljudi je upoznato sa ovim. (J. D. Kirlić, M. Gvozdenović)
- Ljudi nisu upoznati sa uspješnim iskustvima, kao što je bila Škola mira. (H. Oručević)
- Barem 70 procenata je čulo bar nešto o tome. (A. Mašić)
- Bilo je nekih dobrih inicijativa u Srbiji, ali ja jako malo znam o njima. (A. Hasanbegović)
- Ljudi jako malo znaju o tome, a mi toliko puno toga možemo naučiti iz tih iskustava. (J. Divjak)
- Iako sam vrlo aktivan u civilnom sektoru, tek sam nedavno čuo za postojanje Komisije za istinu i pomirenje u, recimo, Ugandi. Šira javnost ima jako, jako malo znanja o svemu tome. (N. Sekulović)

Da li ljudi znaju dovoljno o patnjama i stradanjima drugih naroda iz drugih zemalja u regiji?

Znanje o patnjama i iskustvima drugih ljudi iz regije je nedovoljno. Ispitanici smatraju da se ovaj nedostatak znanja samo djelimično može pripisati nedostatku raspoloživih informacija. Stoga mediji, barem ne u sadašnja doba, ne snose najveću odgovornost zato što ljudi nisu upoznati sa iskustvima iz drugih zemalja.

Ono što se nazire kao glavni motiv za ovo neznanje, po riječima mnogi ispitanika, je duševni nemir sa kojim se susreću mnogi koji pokušaju priznati i prihvatiti postojanje ovakve vrste informacija, a za to postoji nekoliko razloga. Osnovni razlog je da su ljudi preokupirani svojom prošlošću i svojom sadašnjošću i da, boreći se za opstanak, nemaju vremena ni emotivne energije da prime još patnje ili da suosjećaju sa još jednom žrtvom. Još jedan razlog počiva u činjenici da druge zemlje, gotovo po pravilu, predstavljaju “drugu stranu”, a ljudi po pravilu imaju jako malo sućuti za patnje koje snalaze “neprijatelje”. Povrh toga, i kada čuju neke informacije o patnjama i stradanjima drugih, uvijek ih mogu odbaciti kao “laži i propagandu”.

Unatoč ovim obeshrabrujućim činjenicama, mnogi ispitanici vjeruju da ljudi “intuitivno znaju”, posebno oni koji žele da znaju. Ostali smatraju da ljudi znaju onoliko koliko su spremni i žele znati. Ovaj otpor ka primanju informacija može predstavljati značajnu prepreku i izazov za svaki projekat koji se ovim pitanjem namjerava baviti na regionalnoj razini, zbog toga što će količina informacija o iskustvima drugih ponajviše zavisiti o spremnosti i volji ljudi da ih “čuju” i prihvate, a ne samo o spremnosti medija da te informacije prenesu.

Jedna od mogućih strategija u ovom slučaju bi bila da se prvo uspostavi kontakt sa organizacijama i grupama koje okupljaju pojedince sa “većom sposobnosti suosjećanja”

(primjerice, neke ženske grupe, majke) ili one koji dijele slična iskustva (primjerice, ratne veterane, obitelji nestalih osoba, omladinske grupe, itd.).

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na pitanje **“Da li ljudi znaju dovoljno o patnjama i stradanjima drugih naroda iz drugih zemalja u regiji?”**:

- Ja mislim da ljudi intuitivno razumiju. (B. Rajner)
- Znajju jako malo, žene znaju nešto više. (A. Hasanbegović)
- Ljudi ne znaju i ne žele znati. (S. Hadžihalilović)
- Znajju oni koji žele da znaju. (M. Gvozdenović)
- Ja mislim da znaju. No, nisam sasvim siguran da su sretni zbog toga što znaju. (N. Šavija-Valha)
- Postoji nešto razumijevanja, ali jako malo se konkretno zna. (A. Hasanbegović)
- Ljudi znaju, ali odbijaju da to prihvate. To je normalan odbrambeni mehanizam. (I. Rajner)
- Neki ljudi suosjećaju, ali ih se većina odbija upustiti u to i pozabaviti se time. (A. Hasanbegović)
- Postoji jako puno nepovjerenja, ljudi su preokupirani svojim patnjama i problemima. (S. Đulić)
- Ljudi ne vjeruju medijima, i jako su brzi da njihove informacije odbace kao pristrane. (B. Todorović)
- Čak i kada dobiju informacije, ljudi ih ne “osjećaju”. (M. Živanović)
- Nažalost, znaju. Ali oni ovako razmišljaju: “Ja sam to nekako pregrmio, pa će i oni”. (M. Penava)
- Ljudi odlučuju šta žele čuti i o čemu će saznati više. (M. Leban)
- Ljudi vrlo brzo odbace neprijatne informacije kao propagandu. (S. Bradvić)
- Ljudi žive u poricanju. (J. Z. Kulenović)

VI. Potrebna potpora i uloga QPSW

Potrebna potpora

Kao i u odgovorima na pitanje “Šta je još potrebno?”, ispitanici su dali niz odgovora i opisa podrške koja im nedostaje, u rasponu od financiranja do pomoći pri provođenju kampanja. Ovi se odgovori mogu sakupiti u pet okvirnih kategorija:

1. **Financiranje** – organizacijama treba novac za njihovo osnovno organizacijsko ustrojstvo, osoblje i aktivnosti usmjerene na suočavanje sa

prošlošću. Ispitanici nisu navodili iznose koji su im potrebni i namjene za koje ih namjeravaju upotrijebiti, ali više njih je istaklo kako bi voljeli vidjeti dugoročno opredjeljenje od strane potencijalnih financijera.

2. **Obrazovanje i izgradnja sposobnosti** – organizacije priznaju da im je po ovom pitanju potrebno još obrazovanja. Saznanja o iskustvima iz drugih zemalja koje su uspješno pokrenule ovo pitanje može biti od velike koristi za lokalne organizacije. Osim toga, organizacijama će trebati još potpore u izgradnji kapaciteta, posebno kada je riječ o koalicijama i provođenju kampanja. Osim obrazovanja za aktiviste, postoji opći konsenzus da obrazovanje treba osigurati i za ostale učesnike u ovom procesu, kao što su političari, nastavno osoblje i šira javnost.
3. **Procjena potreba i koordinacija** – projekat potencijalno velikih razmjera i ambiciozan to te mjere da može promijeniti tok historije jedne zemlje zaslužuje temeljitu procjenu potreba, sveobuhvatan pregled situacije i intenzivnu koordinaciju među učesnicima. Mnogi ispitanici osjećaju da u tom kontekstu postoji potreba za međunarodnom organizacijom kao što je QPSW da u tom ključnom aspektu osigura potporu, možda u funkciji pokroviteljske (umbrella) organizacije ili koordinatora za logistiku cjelokupnog poduhvata.
4. **Umrežavanje** – organizacijama je potreban forum za okupljanje, komunikaciju i razmjenu informacija, a također im trebaju bolji i efikasniji načini za lakše međusobno komuniciranje. Nadalje, oni žele proširiti bazu organizacija i aktivista koji se bave suočavanjem sa prošlošću, tako da ovaj proces može ubrzano rasti do regionalnog nivoa. Naposljetku, ova potpora sa umrežavanjem će pomoći izgradnju partnerstva sa drugim međunarodnim organizacijama koje imaju interes i/ili iskustvo u pogledu suočavanja sa prošlošću.
5. **Lobiranje za političku podršku, kako domaću, tako i međunarodnu** – Ispitanicima je jasno da je podrška i interes od strane političara od ključnog značaja i da, bez učešća Vlade, poduhvat nema baš puno izgleda na uspjeh. Zbog toga je obrazovanje političara i lobiranje u korist ovog procesa naznačeno kao jako važna komponenta. Osim toga, cjelokupan projekat može imati koristi od međunarodne političke podrške, pa učesnici smatraju da će im i s tim biti potrebna pomoć.

Slijedi nekoliko primjera izjava ispitanika u vezi sa **potrebnom podrškom**:

- Obrazovanje. (B. Rajner, S. Garić, M. Penava, S. Bradvić, S. Buha, V. Kelava)
- Novac. (B. Bukoje, G. Kapor, B. Todorović, M. Malić, S. Dizdarević)
- Politička podrška od strane međunarodne zajednice. (G. Kapor)
- Obuka u rješavanju sukoba. (A. Hasanbegović)

- Mi trebamo učiti iz iskustva drugih koji su se uspješno pozabavili ovim pitanjem. (G. Kapor, B. Todorović)
- Moramo proširiti mrežu kontakata na međunarodnom nivou. (H. Oručević)
- Literatura – prevodi stranih publikacija. (H. Oručević)
- Partnerstvo sa međunarodnim nevladinim organizacijama. (B. Todorović)
- Forum za razmjenu informacija i iskustava. (S. Đulić)
- Izgradnja kapaciteta za lokalne organizacije i pojedince. (N. Šavija-Valha, N. Horozović)
- Pomoć u izgradnji kapaciteta. (N. Šavija-Valha)
- Izgradnja kapaciteta za kampanje, zastupanje interesa i lobiranje. (A. Živanović, J. Z. Kulenović)
- Cjelovita procjena potreba. (I. Trninić)
- Ovo mora biti zakonski regulisano i država treba podržati ovaj proces. (J. Divjak)
- Potrebna je podrška od strane vlade. (M. Leban)
- Treba nam sistem, trebamo identificirati ključne ljude. (L. Živanović)
- Trebamo osigurati sigurnost i sredinu u kojoj nema pritisaka na ljude koji se ovim bave. (M. Malic)
- Istrajnost, ovo je dugoročni projekat. (S. Pašić)
- Treba nam pokroviteljska (umbrella) organizacija koja će koordinirati proces, možemo početi sa probnim, pilot-projektima. (S. Bradvić)
- Podrška od strane vjerskih zajednica. (S. Dizdarević)
- Više obrazovanja za učitelje i nastavnike. (S. Dušanić)
- Sistem za pružanje pomoći pomagačima. (V. Kelava)
- Obrazovanje političara. (Ž. Pauković)

Da li QPSW može imati neku ulogu u tom procesu?

Ne samo da QPSW posjeduje sredstva i iskustvo koje je potrebno da se ovaj proces znatno ubrza, nego, po riječima mnogih ispitanika, ova organizacija posjeduje i neprevaziđen kredibilitet i zamjetnu reputaciju među lokalnim nevladinim organizacijama i te je odlike čine idealnim kandidatom za za partnerstvo sa lokalnim organizacijama po ovom pitanju.

Iako su ispitanici jednoglasno pozdravili mogući angažman QPSW po ovom pitanju, ostalo je vrlo nejasno kakvu ulogu u tom procesu oni vide za QPSW. Iz njihovih se izjava nazire da bi QPSW mogao imati značajnu logističku ulogu u smislu osiguravanja izgradnje kapaciteta i pospješujući komunikaciju među lokalnim organizacijama – učesnicama.

Neki ispitanici smatraju da bi QPSW trebao direktno sponzorirati organizaciju koja bi se bavila samo ovim pitanjem. Pošto trenutno u Bosni i Hercegovini nema organizacija koje suočavanje sa prošlošću imaju navedeno kao svoju misiju, sa izuzetkom Inicijative za istinu i pomirenje, to bi značilo podržati osnivanje potpuno nove organizacije i nadgledati njen organizacijski razvoj i sve aktivnosti, barem u početku.

Kao alternativa ovome, QPSW bi mogao imati ulogu neke vrste koordinacionog tijela za lokalne i regionalne organizacije koje sa bave suočavanjem sa prošlošću. U tom slučaju, QPSW bi imao ulogu koja bi možda bila više u skladu sa njegovim vlastitim vrijednostima, ulogu koja bi uključivala logističku potporu i jačanje sposobnosti lokalnih organizacija koje bi dalje same provodile projekte i inicijative.

I ostali su ispitanici ponudili nekoliko vrijednih prijedloga. Jedan je od njih podvukao potrebu za temeljitom procjenom potreba i pregledom situacije u regiji koja bi pomogla zainteresiranim učesnicima da bolje planiraju svoje aktivnosti – što bi u krajnjem slučaju mogao i biti jedan od rezultata ove studije. Nakon ispitivanja, trebala bi uslijediti preporuka ili odluka o tome koliko se vrijedi upuštati u ovaj projekat, bile su riječi drugog ispitanika.

Naposlijetku, neki su od njih istakli značaj rada sa političarima i liderima, te su definirali ulogu QPSW u pravcu rada sa lokalnim organizacijama na poboljšanju komunikacija i suradnje sa lokalnim vlastima. Pomoć lokalnim organizacijama u dobivanju javne podrške za svoj rad od strane istaknutih vođa i časnih pojedinaca, te pomoć u osiguravanju podrške od strane lokalnih vlasti se nameće kao još jedna potencijalno važna uloga za QPSW u ovom procesu.

Bez obzira na njihove pojedinačne prijedloge, svi ispitanici smatraju da je učešće QPSW u procesu suočavanja sa prošlošću neophodno i dobro došlo.

Slijedi nekoliko sažetih primjera odgovora ispitanika na pitanje **“Da li QPSW može imati neku ulogu u tom procesu?”**:

- Vi imate iskustvo, znanje i sredstva. (B. Rajner)
- Vi imate kredibilitet i prave vrijednosti. (S. Hadžihalilović, N. Horozović)
- Vi možete biti koordinator, ili katalizator koji će dovesti do ubrzanja procesa. (G. Kapor, M. Leban, S. Dizdarević)
- Vi imate organizacijske sposobnosti. (B. Todorović)
- Vaš je rad otvoren, vi ste dosljedni u svome radu i mir predstavlja vašu misiju. (J. D. Kirlić)
- Vaše učešće može pokrenuti lavinu, vi imate moralni kredibilitet za ovu vrstu posla. (N. Šavija-Valha)
- Vi može biti pokrovitelj nevladinoj organizaciji koja će započeti proces i dijalog; možete organizovati veliku konferenciju ili okrugli sto na ovu temu. (J. Divjak)

- Možete koordinirati saradnju među univerzitetima i među samim nevladinim organizacijama. (M. Živanović)
- Vi možete osigurati izgradnju kapaciteta. (N. Horozović)
- Procjena potreba, pregled situacije. (S. Pašić)
- Vi se možete povezati sa uglednim i časnim lokalnim liderima. (S. Buha)
- Vi imate izvrsnu reputaciju. (V. Kelava)
- Vi nam možete pomoći da koordiniramo našu komunikaciju sa vladom i lokalnim vlastima. (Ž. Pauković)
- Vi imate naše puno povjerenje. (D. Šehovac)
- Vi trebate odlučiti da li vrijedi pokušavati upustiti se u ovakvo nešto. (J. Z. Kulenović)

VII. Diskusija i zaključci

Ovo istraživanje ima nekoliko ozbiljnih nedostataka u svojoj metodologiji koji u velikoj mjeri ograničavaju njegovu valjanost i primjenjivost u procesu odlučivanja ili planiranja i bilo kakvo interpretiranje saznanja iz ove studije je moguće samo uz izniman oprez i sa ovim ograničenjima u vidu. Dva najočitija nedostatka su nedosljednost u procesu formuliranja pitanja i pristran odabir ispitanika.

Očevidno je nepodudaranje između pitanja koja su naznačena u ovom završnom izvještaju i pitanja koja su zapravo postavljena ispitanicima. U nekim slučajevima, 15 pitanja postavljenih u intervjuima i 24 pitanja na koja je trebalo odgovoriti u izvještaju se drastično razlikuju. Zahvaljujući izuzetnim naporima osoblja sarajevskog ureda QPSW, mnogi od originalnih odgovora su prilagođeni da se podudaraju sa 24 završna pitanja, dok su neki od dužih odgovora ekstrapolirani i pretočeni u odgovore na više pitanja koja su formulirana za završni izvještaj.

Uzorak ispitanika za ovo istraživanje, unatoč njegovoj etničkoj i regionalnoj uravnoteženosti, je značajno pristran, jer je obuhvaćao samo one pojedince koji su a priori imali pozitivan stav spram suočavanja sa prošlošću, zbog toga što su po tom pitanju angažirani pojedinačno ili kroz svoje organizacije. Kao što je ovo ispitivanje pokazalo, suočavanje sa prošlošću zahtijeva mnogo šire učešće – od političara do šire javnosti, a njih nije bilo u ovom uzorku. Stoga stavovi, primjerice, šire javnosti ili političkih funkcionera ostaju nepoznanica, iako će ti stavovi i potencijalni angažmani biti od ključne važnosti za uspjeh bilo kog projekta koji će se pozabaviti ovim pitanjem.

Naposlijetku, teoretski okvir na kom je zasnovano ispitivanje je nedostatan i jako je malo urađeno na tome da se pruži teoretska osnova po kojoj je suočavanje sa prošlošću važno, primjerice na osnovu iskustava drugih zemalja ili društvenih skupina.

No, unatoč ovim ograničenjima, ovo ispitivanje predstavlja projekat od ogromnog značaja zbog najmanje dva razloga. Prvi je taj da on predstavlja pionirsku studiju autentičnih, samostalnih napora usmjerenih ka suočavanju sa prošlošću koji su se pojavili u Bosni i Hercegovini u posljednjih nekoliko godina. Ovaj projekat pruža vrlo vrijedne informacije o trenutnom stanju aktivnosti po ovom pitanju i te će informacije biti pretočene u korisne poteze svakog budućeg projekta.

Drugo, ovo je izvještaj iz prve ruke koji oslikava stanje na terenu i koji sadrži priče pojedinaca koji se vrlo posvećeno bave ovim pitanjem, neki od njih su posvetili pet ili šest godina svog života pokušavajući da pokrenu i osvijetle pitanje suočavanja sa prošlošću. Ovi pojedinci su pružili jako vrijedna svjedočenja o svome radu, učinku koji je taj rad do sada imao, probleme sa kojima su se susretali, te sve ono što je još potrebno za uspjeh ovog projekta.

Ovo ispitivanje, prvo ovakve vrste u Bosni i Hercegovini i zemljama bivše Jugoslavije, je pokazalo slijedeće:

- ◆ Postoji vrlo izražen interes za pitanje suočavanja sa prošlošću među profiliranom grupom entuzijasta, uglavnom okupljenih oko Inicijative za istinu i pomirenje, koji pokušavaju da ovo pitanje pokrenu već nekih pet godina.
- ◆ Postoji pristojno razumijevanje značaja ovog pitanja i jednoglasna podrška za njegovim pokretanjem izražena među aktivistima civilnog sektora u BiH.
- ◆ Opće je prihvaćeno da je teško utvrditi šta je pravo vrijeme za pokretanje ove vrste projekta, ali je isto tako opće razumijevanje da je posrijedi trajni proces, koji se može odvijati uporedo sa drugim, jednako važnim, procesima.
- ◆ Na regionalnoj razini postoje neformalne mreže aktivista koji poznaju ovaj problem i zainteresirani su da se njime pozabave.
- ◆ Dosadašnje inicijative, posebno Inicijativa za istinu i pomirenje, nisu uspjele mobilizirati širu javnost i uključiti veći broj aktivista (neki ispitanici su je okarakterizirali kao isuviše elitističku).
- ◆ Uočljiva je zamjetna diskrepanca između dosadašnjih inicijativa i političara koji faktički imaju kontrolu nad svim ozbiljnijim pokušajima u ovom pravcu. Do sada je urađeno malo toga da se političari obrazuju o ovom pitanju i da se dobije njihova podrška.
- ◆ Postoji izražena potreba za podrškom u aspektima koji se odnose na procjenu potreba, financiranje, trening i jačanje kapaciteta, umrežavanje i koordinaciju, te pomoć u lobiranju i pri obrazovanju javnosti; ova podrška će biti potrebna svim organizacijama i pojedincima koji se namjeravaju baviti ovim pitanjem u budućnosti.

VIII. Preporuke

Na osnovu gornjih zaključaka, mogu se izvući slijedeće stavke kao preporuke koje treba uzeti u obzir pri budućem razmatranju opcija i donošenju odluka:

1. **Donijeti odluku o učešću, razmotriti alternative:** Postoji zamjetan entuzijazam među pojedinim aktivistima i znatna podrška za bavljenje pitanjem suočavanja sa prošlošću od strane cijelog nevladinog sektora. Dva ključna elementa koja će moguće odrediti sudbinu svakog poduhvata u ovom pravcu, međutim, nedostaju u ovom trenutku: stavovi, interes i podrška od strane šire javnosti, te suradnja sa političarima. QPSW treba razmotriti još dvije alternative prije negoli donese konačnu odluku – šta će se desiti ukoliko ne uloži ništa u ovaj projekat i sve ostane na dosadašnjim aktivnostima, kao i šta će se desiti ukoliko proces suočavanja sa prošlošću krene neprihvatljivim i negativnim tokom?
2. **Intervjuirati političare, “opipati puls” šire javnosti:** U procesu pripremanja konačnog izvještaja i donošenja odluke o tome da se upusti u projekat ovakve vrste, QPSW bi mogao sprovesti jedno manje, ograničeno ispitivanje kroz koje bi saznao šta šira javnost misli o ovom pitanju, kao i to da li su ga političari voljni podržati, a ako jesu, koliko i na koji način?
3. **Odlučiti o vlastitoj ulozi:** Razni su ispitanici imali različite ideje o tome kakvu ulogu QPSW može imati u ovom procesu – jedni bi voljeli vidjeti QPSW kako direktno provodi ovaj projekat, drugi bi ga radije vidjeli u ulozi umbrella organizacije za niz domaćih organizacija koje će se baviti supčavanjem sa prošlošću, dok bi treći ograničili ulogu QPSW na logističku podršku i koordinaciju, dok bi najveći teret aktivnosti iznijele domaće organizacije.
4. **Odlučiti koga podržati:** Mnogi ispitanici su kroz ovo istraživanje izrazili samo svoju načelnu podršku ovom pitanju, bez obavezivanja na bilo što ili bez konkretnih prijedloga za neke aktivnosti. Međutim, sasvim je moguće da bi neki od njih posvetili dio svojih napora i aktivnosti suočavanju sa prošlošću, ukoliko bi im za to bilo na raspolaganju više sredstava i podrške.
5. **Smisliti kako uključiti političare, medije, obrazovni sistem i širu javnost:** Do sada je jako malo urađeno na tome da se obrazuje šira javnost i ostali segmenti društva, posebice intelektualci i političari, kako bi se osigurala i njihova podrška za pokretanje ovog pitanja. Svaki budući napor u ovom pravcu će se odvažnije morati pozabaviti ovim aspektom i uz bolju organizaciju odnosa sa javnošću.
6. **Vođenje umrežavanja:** Osim neformalnih mreža, ovaj će proces na regionalnom nivou zahtijevati intenzivnu facilitaciju komunikacije i koordinacije među državama učesnicama. Ovo je zadaća za međunarodnu organizaciju, sa odgovarajućim sredstvima, sposobnostima i uredima koji djeluju u cijeloj regiji.

7. ***Uskladiti svoje učešće sa trajanjem procesa:*** Suočavanje sa prošlošću je, po riječima ispitanika, dugotrajan proces i zahtijeva dugoročnu obavezu od strane svih učesnika i onih koji ih podržavaju. QPSW se treba osvrnuti na svoje srednjoročne i dugoročne planove i odrediti da li može odrediti sredstva i vrijeme da podrži proces sučavanja sa prošlošću tokom cijelog njegovog trajanja.